

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

4783

4784

4785

9(47925)

2-73

1879

100

Printed in Turkey

ՊԱՏԵՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

9 (47.925)

Ի ՊԵՏՍ

ԱՂԳԱՅԻՆ ԴՊՐՈՑԱՑ
ԱՄ

ՅՕՐԻՆԵԱՑ

Ա. Մ. ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ

معارف نظارت جلیله سنک ۳۲۶ نوم ولی رخصتنامه سیله طبع اولمشدر

12013

Կ. ՊՈՒԽՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Յ. ԳԱՎԱՖԵԱՆ

1888

12941

7664.57

Ձ

ՅՍՌԱԶԱԲԱՆ

Սիրելիք, մի' ամենայն հոգւոյ հաւատայք, այլ ընտրեցէք զոգիսն երէ յԱստուծոյ իցեն : Ա. Յովհ. Գ. 4 :

Ահա մեր ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ Համառօտ դասագրին երկրորդ տպագրութիւնն հանդերձ կարեւոր փոփոխմամբ եւ յաւելուածովք : Արդէն յայտնի է թէ ազգային պատմութեան վերաբերեալ որեւիցէ հրատարակութիւն թուրքիոյ մէջ, մինչեւ զերջին երկու կամ երեք տարիներն, արգելեալ էր թամանակէ մը հետէ կառավարութենէն, եւ մենք մղուեցանք առաջին որ դիմեցինք առ արդի Սրբազան Կրթութեան արքն միջնորդել ուր արժան էր՝ յիշեալ արգելին բարձման համար, եւ Սրբազան Հայրն լսելով մեր ստէպ աղբրսանաց, ինչպէս իւր իսկ փափաքն էր, բարձր ազդեցութեամբ իւրով ընկալաւ ազգային պատմութեան հրատարակման հրաման, նա հաճեցաւ եւս վաւերացունել մեր աշխատութիւնը՝ յանձնելով զայն ձեռնհաս անձանց քննութեան :

Բայց որովհետեւ մեր դասագիրքն էր որ յիշեալ արգելէն ետքը զառաջինն տեսաւ լոյս, գրոց քննութեան կողմանէ առանձինն հրաման եղաւ մեզ, մանաւանդ կոստանդնուպոլսոյ Հայոց մէջ անցած նորագոյն դիպաց վերաբերեալ բազում ինչ լուծեամբ անցնել. սեղմում մը՝ որ յետոյ գրեթէ բոլորովին վերցաւ ուրիշ դասագրի մը մէջ որոյ տպագրութիւնն յետոյ է քան

զմերոյն : Այս թոյլտուութենէն քաջաբերեալ եւ մեք , լցինք այն թերին այս նոր տալագրութեան մէջ՝ ամէն նորագոյն կարեւոր դիպաց յիշատակութիւնն յաւելլով խոհմութեամբ , զգուշանալով յանդուգն դատումներէ , եւ ատելութեան կամ թշնամանաց գոյն ունեցող ակնարկութիւններէ , ուր հարկը կը պահանջէր այս կամ այն կրօնական կամ ազգային վիճի կամ խնդրոյ վրայ խօսել :

Կը յուսանք թէ չենք լինիր մեղադրելի , եթէ համառօտ դիտողութիւն մը ընենք մեր դասագրոց վրայ : Մենք մեր բոլոր երկասիրութիւններէ մինչեւ ցարդ սպասած չենք եւ չենք սպասեր նիւթական չահ . մեր նպատակն եղած է , մանաւանդ դասագրոց համար , աշակերտաց դիւրութիւնը եւ օգուտը : Զանազան ենք միշտ մերովսանն մեր հարցումներն ընել պարզ , եւ պատասխաններն որ յատկապէս աշակերտաց համար են՝ դիւրին եւ կարճառօտ : Պատասխան մը անցնելու չէ 10 , կամ թէ աւելի՝ 15 տող , եւ այս վերջինը՝ դուն ուրեք , մանաւանդ որ աշակերտք , առանձինն մանկագոյնք , սովոր են բերանացի ուսանել իրենց դասը :

Գալով մեր այս պատմութեան դասագրին , ունի սա առաւելութիւններ որ կը պակսին մեծաւ մասամբ ուրիշ նոյն սեռի դասագրոց մէջ : Նախ ճշգիւ նշանակուած են աստ թուականք որ պատմութեան ողին են : « Ոչ է պատմութիւնն ճշմարտ առանց ժամանակագրութեան , » կ'ըսէ ինքնապէս : Դրժբախտաբար պատմութեան դասագրոց մէջ շատ քիչ միտ դրուած է այս կարեւոր կիտին : Յիշուած են նաեւ մեր այս դասագրին մէջ շատ տեղ արտաքին պատմութենէ անդեկութիւնք որ ունին ուղղակի կամ անուղղակի վերաբերութիւն մեր պատմու-

թեան , եւ կարեւոր են ՚ի լուսաւորել զնա : Այս դասագրին մէջ կը գտնեն աշակերտք ազգային եկեղեցական մարմնոց , ինչպէս կաթիղիկոսութեան եւ երկու Պատրիարքութեանց (Երուսաղեմի եւ Կոստանդնուպոլսոյ) աթոռակալներուն անուններն անձնիւր աթոռակալութեան թուականաւ՝ հանդերձ իւրաքանչիւր ժամանակակից գլխաւոր դիպօք որ ի ձեռն նոցա կամ առ նոքօք գործուած են : Հոս կը գտնեն նաեւ հայերէն գրականութեան համառօտ պատմութիւնը :

Գասագիրք ընտրել արդարեւ շատ կարեւոր է , եթէ անաչառ է ընտրութիւնն , նկատելով ուղիղ մտօք դասագրի էական պայմաններն : Իրրեւ պատշաճագոյն եւ առաջին կարգի ընտրելով տալ աշակերտաց ձեռքն այնպիսի դասագիրք որոյ լեզուն եւ ոճն է անհամ եւ գոեհիկ , ուր թուական կամ բոլորովին կը պակսի , եւ կամ , եթէ կայ եւս , անօր եւ անկանոն , հարցմունք եւ պատասխանիք երկայն , լի չնչին եւ աւելորդ պարագաներով , մանաւանդ ուր դէպք կամ խնդիրք այնպիսի են զոր համառօտիւ միայն յիշատակել հազիւ կ'արժէ : Պատմութեան , իրրեւ ուսումն , նպատակն է կապել ներկայն անցելոյն հետ իրրեւ արդիւնք ընդ պատճառի , ուստի պարտին առնուիլ հինէն այն դէպք եւ պարագայք միայն որ հարկաւոր են այս նպատակին , աւելին քան զայս կը յոգնեցունէ ուսանողին միտքը եւ կը բթացունէ յիշողութիւնը : Նորագոյն եւ կենդանի դիպաց գալով , դասագրի մը հեղինակին անվայել է դատաւոր կանգնելով կուսակցութեան կամ գործեկաց՝ զմին արդարացունել , եւ զմիւսն դատապարտել , երբեմն նաեւ նախատական անուններով : Ամենայն ինչ թող երեւայ իւր բնական գու-

նով. արծնեւ եւ շարեւ արուեստի գործ է որ կը խանգարէ դիպաց բնութիւնը եւ չճառայեր փոքր ինչ յառաջ յիշուած նպատակին։ Այսոքիկ գլխաւոր կանոններ են որոց խնամով միտ դրուած է ի յօրինման գործոյս։ Թէ արդարեւ ունի մեր դասագիրքն այս առաւելութիւնները՝ դիւրին է տեսանել նոցա որ, առանց կանխակալ կարծեաց մուտ տալու, ողջմտութեամբ կը քննեն։ Յետ կատարելոյ մեր սլարաքն արժանաւոր դասագիրքը ընելու մեր այս գործն ազգային պատմութեան կարեւոր ուսման՝ դատաստանը կը թողունք այնպիսեաց, աւելորդ համարելով գանդատել անիրաւ խճրճանաց (*) դէմ, ունենալով սա մխիթարութիւնը թէ որ եւ իցէ ճո-

(*) Կը լսենք թէ ոմանք գայթակղած են որ մենք Պիտոյից գրոց համար ըսինք թէ է գործ «հաւանականապէս» Սիւնեաց եպիսկոպոսին Մովսիսի որ էր է. դարուն մէջ ծաղկող Սիւնեաց դպրոցին նշանաւոր ուսուցիչներէն։ Մովսէս անուան հետ Թէոդորոս անունն եւս որ հաւանականապէս Գռնեանունն է իբրեւ աշակերտ Մովսիսի՝ բաւական էին հաստատել մեր դատմը, եթէ չունենայինք միւս եւս զօրաւոր պատճառ, այն է՝ Պիտոյից հելլենաբանութիւնը, որ ճշդիւ խօսելով չէ հելլենաբանութիւն, այլ յատուկ ոճ Սիւնեաց դպրոցին մասնագիրներուն, եւ բոլորովին տարբեր է. դարուն վերջին կիսուն բուն հելլենաբանութենէն որոյ դրոշմն ունի Խորենացոյն հելլենաբանութիւնը։ Հայերէն հելլենաբանութիւնը մեր մասնագրութեան պատմութեան մէջ կարեւոր խնդիր է որ ունի գիտելոյ արժանի կարեւոր կէտեր զորոց խօսել չէ տեղոյս։ Այս կէտերուն հմուտք չենք կարծեր թէ ունին պատճառ գայթակղելու կամ զարմանալու թէ ինչպէս մենք Պիտոյից գիրքը, կարծեցեալ «ազգային աւանդութեան» (ՊՏՄ. Հայ մասնագր. Ա. էջ 270) հակառակ, կը համարձակինք համարել գործ է. դարու, եւ Սիւնեաց դպրոցէն մասնագրի ուրուք գործ։ Միթէ եւ այս ազգային եկեղեցւոյ աւանդութիւնն է որմէ պատկառել խրատուինք։ Ինչպէս պատմութեան, նոյնպէս ճին մասնագրութիւնն ունի իւր օ-

խութիւն չէ կարող փոխել իրաց ներքին արժէքը, միայն իբրեւ բողոք առ խիղճ մտաց արդարասիրաց կը կրկնենք վերոյգրեալ առաքելական խրատը. «Մի ամենայն հոգւոյ հաւատայք, սիրելիք, այլ ընտրեցէք զողբիսն թէ յԱստուծոյ իցեն»։

Ա. Մ. ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ

բէնքը զոր պատ է գիտնալ, որպէս զի դատումն. ի նպատակամ հակառակ լինի, ոչ ճոխութեամբ, այլ գիտութեամբ, ապա թէ ոչ կը ստիպուինք յիշեցունել պատկերահանին խրատն առ կոշկակարն, «Ձամբառնալ բան զկոշիկն ի վեր»։ Գործնալ ծանր է, մանաւանդ գիտութեան առջեւ։

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՑ

1. ՀԱՐՅՈՒՄ. Հայոց պատմութիւնը քանի՞ ժամանակ կը բաժնուի:

Պատասխան. Հայոց պատմութիւնը կը բաժնուի հինգ գլխաւոր ժամանակ, Ա. Հայկազանց, Բ. Արշակունեաց, Գ. Բագրատունեաց, Դ. Ռուբինեաց, և Ե. Մնտէրնչութեան կամ Հպատակութեան ժամանակ:

2. Հ. Հայկազանց ժամանակը երբ կը սկսի և երբ կը վերջանայ:

Պ. Հայկազանց ժամանակը կը սկսի Հայոց ազգին սկիզբէն և կը վերջանայ 330 ին նախ քան զՔրիստոս:

3. Հ. Արշակունեաց ժամանակը երբ կը սկսի և երբ կը վերջանայ:

Պ. Արշակունեաց ժամանակը կը սկսի իբր 450 ին նախ քան զՔրիստոս, և կը վերջանայ 433 ին յետ Քրիստոսի:

4. Հ. Բագրատունեաց ժամանակը երբ կը սկսի և երբ կը վերջանայ:

Պ. Բագրատունեաց ժամանակը կը սկսի 885 ին և կը վերջանայ 1046 ին:

5. Հ. Ռուբինեանց ժամանակը երբ կը սկսի և երբ կը վերջանայ:

Պ. Ռուբինեանց ժամանակը կը սկսի 1080 ին, և կը վերջանայ 1375 ին:

6. չ. Հպատակութեան ժամանակը ո՞րն է:

Պ. Հպատակութեան ժամանակ կը կոչուի Ռուբինեանց թագաւորութեան բարձմանէն մինչեւ մեր ժամանակը:

7. չ. Հին Հայաստանի սահմաններն որո՞նք էին:

Պ. Հին Հայաստանի սահմաններն էին, հիւսիսէն՝ Վիրք և Աղուանք, հարաւէն՝ Կորդուաց լեռինք, յարեւելից՝ Պարսկաստան, և յարեւմտից՝ Փոքր Հայք:

8. չ. Մեծ Հայք ինչպէս կը բաժնուէր:

Պ. Մեծ Հայք կը բաժնուէր հնգեդասան նահանգ. երեք՝ հիւսիսային. Արցախ, Գուգար, Տայ. երեք՝ հարաւային, Մոկ, Կործայ, Պարսկահայ. երեք՝ արեւելեան, Սեւէ, Ռոտ, Փայտլարան. երեք՝ արեւմտեան, Բարձր Հայ, Չորրորդ Հայ, Այնի, և երեք՝ միջին, Տարսիս, Վասպուրական, Այրարատ:

9. չ. Այս նահանգներն ինչպէս կը բաժնուէին:

Պ. Այս նահանգներն կը բաժնուէին այլ և այլ գաւառներ:

10. չ. Բարձր Հայոց գլխաւոր գաւառներն որո՞նք էին:

Պ. Բարձր Հայոց գլխաւոր գաւառներն էին՝ Դարանաղի, Եկեղեաց, Մանաղի, Դերջան, Սպէր:

11. չ. Չորրորդ Հայոց գլխաւոր գաւառներն որո՞նք էին:

Պ. Չորրորդ Հայոց գլխաւոր գաւառներն էին, Հաշտեանք, Ծոփք:

12. չ. Աղձնեաց գլխաւոր գաւառը ո՞րն էր:

Պ. Աղձնեաց գլխաւոր գաւառն էր Սասուն:

13. չ. Կործէից գլխաւոր գաւառը ո՞րն էր:

Պ. Կործէից գլխաւոր գաւառն էր Կորդուք:

14. չ. Պարսկահայոց գլխաւոր գաւառներն որո՞նք էին:

Պ. Պարսկահայոց գլխաւոր գաւառներն էին Հէր և Զարեւանգ:

15. չ. Վասպուրականի գլխաւոր գաւառներն որո՞նք էին:

Պ. Վասպուրականի գլխաւոր գաւառներն էին Ռշտունիք, Տոսք, Աղխովիտ, Արտաղ, Գողթն, Նախճաւան, Մարանդ:

16. չ. Սիւնեաց գաւառներն որո՞նք էին:

Պ. Սիւնեաց գլխաւոր գաւառներն էին Վայոց ձոր, Գեղաքունի, Բաղք:

17. չ. Գուգարաց գլխաւոր գաւառներն որո՞նք էին:

Պ. Գուգարաց գլխաւոր գաւառներն էին, Տաշիր, Արտահան:

18. չ. Արարատայ գլխաւոր գաւառներն որո՞նք էին:

Պ. Արարատայ գլխաւոր գաւառներն էին Բասեն, Արշարունիք, Բաղրեւանդ, Ծաղկոտն, Շիրակ, Վանանդ, Աշոց:

19. չ. Ի՞նչ գլխաւոր քաղաքներ կային ի Մեծ Հայս:

Պ. Գլխաւոր քաղաքներ էին ի Մեծ Հայս՝

Արմաւիր, Արտաշատ, Վաղարշապատ, Գուլին՝ յԱյրարատեան նահանգին, Շամիրամակերտ (Վահ)՝ Վասպուրականի մէջ, Ամիգ (Տէրուէէթ)՝ Ի Ծոփս, Տիգրանակերտ որ աւերակ է, տեղն անգամ անյայտ, յԱղձնիս, Թէոփոսուպոլիս (Կուրն)՝ Ի Բարձր Հայս: Անուանի եղան վերջին դարերու մէջ Անի, Բաղրատունեաց մայրաքաղաքն, այժմ աւերակ, Կարս, Երեւան՝ յԱյրարատ. Մանազկերտ, Արճէշ, Մուշ, Բաղէշ՝ Ի Տարուբերան. Բերկրի՝ Ի Վասպուրական. Արծն՝ Ի Բարձր Հայս. Խարբերդ՝ Ի Չորրորդ Հայս. Շամշողգէ, Լոռի՝ Ի Գուգարս: Այս քաղաքներէն ոմանք աւերակ են, այլք կը վերաբերին Օսմանեան մեծազոր տէրութեան և Ռուսաստանի:

20. Հ. Ի՞նչ երեւելի աւաններ կամ գիւղեր կը յիշուին Ի Հայս:

Պ. Երեւելի աւաններ կամ գիւղեր էին Աշտիշատ՝ Ի Տարօն. Երէզն, Թորդան, Թիլ՝ Ի Բարձր Հայս. Նախճուան, Զուղայ՝ Ի Վասպուրական. Ամարաս՝ յԱրձախ: Վերջին դարերու մէջ կը յիշուին Իրբեւ նշանաւոր աւան՝ Երազդաւորք կամ Շիրակաւան յԱյրարատ, Թոնգրակ՝ Ի Տարուբերան:

21. Հ. Ի՞նչ երեւելի բերդեր ունէր Մեծ Հայք:

Պ. Իրբեւ երեւելի բերդ կը յիշուին Ի Մեծ Հայս, Անի ուր էին գերեզմանք Արշակունի թագաւորաց Ի բարձր Հայս. Արտազերք, Դարօնք՝ յԱյրարատ. Ողական՝ Ի Տարուբերան.

Վանայ բերդը: Յետին դարուց մէջ՝ Իււրական, Կապոյտ բերդ, Բջնի ուստի էր Գրիգոր Մաղխարոս՝ յԱյրարատ, Երնջակ՝ Ի Սիւնիս, Կայեան Ի Գուգարս:

22. Հ. Ի՞նչ գլխաւոր լեռներ կը յիշուին Ի Հայս:

Պ. Իրբեւ երեւելի կը յիշուին Մասեաց և Կորդուաց գօտիք, Պարխար՝ Ի Տայս, Արագած, Նպատ և Վարազ:

23. Հ. Ի՞նչ գլխաւոր գետեր կային Ի Մեծ Հայս:

Պ. Գլխաւոր գետ էր Երասխ. արեւմտեան և հարաւային սահմանին վրայ՝ Եփրատ և Տիգրիս: Նշանաւոր էր Մեծին Հայոց հարաւային մասին մէջ Արածանի որ էր մին Եփրատայ ճիւղերէն: Երասխայ ճիւղերն էին Ախուրեան, Քասաղ, Մուրց, Մեծամօր, Հրազդան, Տղմուտ և Գայլ գետ:

24. Հ. Հայոց գլխաւոր ծովակներն որո՞նք էին:

Պ. Հայք ունէին երկու գլխաւոր ծովակ որք են Բղնունեաց ծովն Աղթամար կղզւով, և Գեղամայ ծովն՝ Սեւան կղզւով:

25. Հ. Ի՞նչ երեւելի դաշտեր կ'յիշուին Ի Հայս:

Պ. Երեւելի դաշտեր էին Ի Հայս Զիրաւ՝ յԱյրարատեան նահանգին, Շարուրայ և Աւարայրի դաշտերն՝ այն նահանգին մօտ:

26. Հ. Ի՞նչ բերք կը գանուէր Ի Հայս:

Պ. Հանքերէն կը յիշուին մասնաւորապէս

երկաթ, պղինձ, բիւրեղ, նաւթ և զառիկ.
բոյսերէն՝ գրեթէ ամէն տեսակ վայրի եւ պը-
ղատու ծառ և բանջար. անասուններէն՝ ամէն
տեսակ ընտանի անասուն, առատ էրէ, և գա-
զաններէն՝ առիւծ, ինձ, յովազ, ցիւռ և կինձ:

Ա. Մ Ա Ս Ն

Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Հ Ա Յ Կ Ա Չ Ա Ն Յ

27. Հ. Հայկազանց ժամանակի պատմութեան
աղբիւրը ո՞րն է:

Պ. Հայկազանց ժամանակի պատմութեան
աղբիւրն է Մովսէս Խորենացի, ե. դարուն ան-
ուանի հայ մատենագիրը, որ իբր 480 ին գրեց
Հայոց պատմութիւն մի Հայոց սկիզբէն մինչեւ
իւր ժամանակը:

28. Հ. Խորենացին ուստի՞ կ'առնու Հայոց հին
պատմութիւնը:

Պ. Խորենացին Հայոց հին կամ Հայկա-
զանց պատմութիւնը կ'առնու Մարիբաս անուն
Ասորի հեղինակէ մը, որ Հայոց Վաղարշակ թա-
գաւորին հրամանաւ, իբր 150 ին նախ քան զՔր.
Նինուէի դիւանէն հանեց Հայկազանց պատմու-
թիւնը:

Հ Ա Յ Կ , 2350 Ն Ա Խ Բ Ա Ն Զ Բ Բ .

29. Հ. Հայկազունք ո՞վ էին:

Պ. Հայկազուն կամ հայկազն կը նշանակէ
սերունդ Հայկայ, որ էր Նոյայ երրորդ որդւոյն,
Յարեթի ցեղէն, և աշտարակաշինութեան հըս-
կաներուն հետ գտնուելով Բաբելոն, ապստամ-
բեցաւ Բէլ անուն բռնաւորէն և ընտանեօք ե-
կաւ բնակեցաւ Վանայ կողմերն իբր 2350 տա-
րի յառաջ նախ քան զՔրիստոս:

30. Հ. Հոն ի՞նչ պատահեցաւ:

Պ. Բէլ բազմութեամբ զօրաց եկաւ Հայ-
կայ վրայ, բայց յաղթուելով սպանուեցաւ ի
Հայկայ, զօրքը ցրուեցան, և Հայկ հաստատ-
ուեցաւ այն երկրին մէջ որ յանուն նորա կոչե-
ցաւ Հայաստան, և ազգը՝ Հայք:

31. Հ. Հայկ ի՞նչ եղաւ:

Պ. Գիւղեր և աւաններ շինելով երկիրը
ծաղկեցունեցին ետքը՝ Հայկ մեռաւ խաղաղու-
թեամբ:

32. Հ. Հայկայ ընտանիքէն ո՞վ կը յիշուին վե-
րոյիշեալ պատմութեան մէջ:

Պ. Հայկայ ընտանիքէն կը յիշուին վերոյիշ-
եալ պատմութեան մէջ Հայկայ երէց որդին Ար-
մենակ, Արմենակայ որդին Կաղմոս, երկու եղ-
բայրները՝ Խոռ և Մանաւազ, և Մանաւազայ
որդին Բազ. այս վերջին երեքէն սերեցան Հայոց
հին ցեղերը Խոռխոռունիք, Մանաւազեանք և

Բղնունիք. իսկ Կաղմոս եղաւ Կուստիկալ հարաւային արեւելեան սահմանին վրայ:

Խորենացին կը յիշէ Հայկայ ուրիշ թոռ մը Պատրամ անուն, որմէ սերեցաւ Անդեղ տուն Կոչուած նախարարութիւնը:

ՅԱԶՈՐԴ-Բ ՀԱՅԿԱՅ ՄԻՆՉԵՆԻ ԱՐԱՄ 2500—2000

33. Հ. Հայկայ ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Հայկայ յաջորդեցին որդի ի հօրէ Արմենակ, Արմայիս, Ամասիա, Գեղամ և Հարմայ մինչեւ 2000 նախ քան զԲրիստոս:

34. Հ. Այս նահապետք ի՞նչ ըրին իրենց երկրին մէջ:

Պ. Դէպ ի հիւսիս և արեւելք երթալով այլ և այլ տեղեր գաղթականութիւններ հաստատեցին, բազմացան և շինութեամբ ծաղկեցուցին երկիրը:

35. Հ. Այս հինգ նահապետաց սերունդէն ո՞վ կը յիշուի վերոյիշեալ պատմութեան մէջ:

Պ. Վերոյիշեալ պատմութեան մէջ կը յիշուին Արմայիսա որդին Աբաստ յորոյ անուն կոչուած է Երասխ գետ, և միւս որդին Շարայ, որոյ համար կըսուի թէ էր շատակեր և յորվածին (չատ որդի ունեցող) և Ժառանգեց իւր անուան կոչուած Շիրակ անուն պազարեր գաշար: Շարայի շատակերութեան վրայ գեղջկական առակ մը կար հին Հայոց մէջ, թէ քո Շարայի որկորն է, մեր Շիրակայ ամբարըն չեն:

36. Հ. Արմայիս ի՞նչ գլխաւոր գործ ըրաւ:

Պ. Արմայիսայ գլխաւոր գործն էր Արմաւիր քաղաքը զոր շինեց նա իրեն համար, և որ եղաւ այնուհետեւ մայրաքաղաք Հայկազանց:

37. Հ. Ուրիշ ո՞վ կը յիշուի այն պատմութեան մէջ:

Պ. Այն պատմութեան մէջ կը յիշուին նաև Ամասիայի որդիքը Յուլակ և Փառոխ, իրենց համանուն Յուլակերս և Փառախոս գիւղերով, զորս Ամասիա շինեց յանուն նոցա: Մասիս լեռը կոչուած է այսպէս յանուն Ամասիայի:

38. Հ. Գեղամայ վրայ ի՞նչ կը պատմուի:

Պ. Գեղամայ ծովը և Գեղաքունի գաւառը Գեղամէ առած են իրենց անուններն: Այս Գեղամայ որդին էր Սիսակ որմէ սերեցաւ Սիւնեաց երեւելի ցեղը:

ՅՐԱՄՄԱՅ ՄԻՆՉԵՆԻ ՅՄՆՈՒՇԱՒԱՆ 2000—1870

39. Հ. Հարմայի ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Հարմայի յաջորդեց որդին Արամ, Հայկազանց առաջին աշխարհակալ նահապետը: Մինչեւ Արամ Հայկայ յաջորդներն ներքին շինութեամբ զբաղեցան: Արամ եղաւ առաջին որ իւր երկրին սահմանները կոխող թշնամիներուն յաղթելով ընդարձակեց երկիրը:

40. Հ. Ո՞վ էին Արամայ թշնամիները:

Պ. Արամայ թշնամիներն էին Նիւքար անուն Մար բռնաւոր մը Հայաստանի արեւելեան

7664. 57

կողմը, Բարչամ անուն Ասորի մը՝ հարաւային կողմը, և Պայապիս անուն ուրիշ բռնակալ մը՝ արեւմտեան կողմը. Արամ ասոնց ամենուն յաղթելով շատ տեղեր առաւ անոնց երկիրներէն:

41. Հ. Արամէ նուաճեալ երկիրներուն մէջ ո՞րն էր երեւելին:

Պ. Արամէ նուաճեալ երկիրներուն մէջ նշանաւոր էր արեւմտեան մասը մինչեւ Փոքր Ասիոյ սահմանը:

42. Հ. Արամ ի՞նչ կարգադրութիւններ ըրաւ հոն:

Պ. Գաղթականութիւններ հաստատեց, բնակիչներուն պատուիրեց հայերէն խօսիլ, և յանձնելով երկիրը Մշակ անուն կուսակալի մը, դարձաւ իւր տեղը: Մշակ շինեց քաղաք՝ յիւր անուն կոչելով Մշակ, զոր տեղացիք չկրնալով արտաբերել կոչեցին Մաժաք: Արամայ աշխարհակալութեան պատճառաւ այն երկիրները կոչուեցան Փոքր, Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ, Չորրորդ Հայք: Արամ այնչափ երեւելի եղաւ, որ ուրիշ ազգեր յանուն նորա կոչեցին ՂՀայս. Արմէն, այսինքն Արամեան:

43. Հ. Արամ ո՞ր երեւելի թագաւորի հետ յարբերութիւն ունեցաւ:

Պ. Նինոսի հետ, որ իբր 1930 ին նախ քան զՔրիստոս, թագաւորեց Ասորեստանի: Այս ամբարտաւան թագաւորը կ'ուզէր իւր նախնոյն Բելայ մահուան վրէժն առնուլ յԱրամայ, բայց

չհամարձակելով բարեկամացաւ Արամայ հետ, և արտօնութիւն տուաւ անոր Ասորեստանի թագաւորաց պէս մարգարտէ խոյր դնել գլուխը:

44. Հ. Արամայ ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Արամայ յաջորդեց որդին Արայ գեղեցիկ, որոյ գեղեցկութեան համբաւը լսելով Շամիրամ, Ասորեստանի թագուհին, Նինոսի կինը, ուզեց իրեն ամուսին ընել զԱրայ, և հրաւիրեց զնա ի Նինուէ:

45. Հ. Արայ ընդունեցա՞ւ Շամիրամայ հրաւերը:

Պ. Արայ մերժեց հրաւերը և Շամիրամ եկաւ զօրօք Հայաստան և կը խորհէր ողջ բռնել զԱրայ, բայց Արայ մեռաւ պատերազմին մէջ: Շամիրամ կը յուսար կախարգական արուեստիւ կենդանացունել զԱրայ, բայց երբ չկրցաւ, Արայի որդին զԿարգոս Արայ անուամբ թագաւորեցուց Հայոց և շինելով Վանայ քաղաքը և բերդն իբրեւ ամարանոց, ամառներն կու գար բնակել հոն: Արայ Բ. մեռաւ Շամիրամայ հետ պատերազմի մէջ:

ՅՄԱՆՈՒՇԱՒԱՆԱՅ ՄԻՆՁԵՒ ՊԱՐՅՈՐ 1870—870

46. Հ. Յեա Արայի Բ. ի Հայաստան ի՞նչ եղաւ:

Պ. Յեա Արայի Բ. ի երկիրը եղաւ հարկատու իշխանութիւն Ասորեստանի թագաւորաց, և Հայկայ սերունդէն բնիկ իշխաններ կը կառավարէին երկիրն իբրեւ կուսակալ մինչեւ 870, իբր 1000 տարի:

47. Հ. Հայաստան կառավարող հարկատու իշխանաց մէջ ո՞վ կը յիշուի իբրեւ երեւելի:

Պ. Այն իշխանաց մէջ յիշուելու արժանի են 1. Մնուշաւան, Արայի Բ. ի որդին, որ լինելով նուիրեալ Արմաւրի սօսիներուն՝ այն ատենուան Հայոց կրօնքին համեմատ, կոչուեցաւ Սօս: 2. Փառնաս որոյ ժամանակ եկաւ Հայաստան Քանանիդաս, Գնթունեաց նահապետը՝ Յեսուայ ձեռքէն փախչելով: 3. Հայկակ Ա. որ Ասորեստանի Բեղոքոս թագաւորին ժամանակ ապստամբելով ուզեց ազատել աղգն Ասորեստանի լուծէն, բայց չյաջողելով մեռաւ:

48. Հ. Ուրիշ ո՞վ կը յիշուի երեւելի:

Պ. Իբրեւ երեւելի կը յիշուին նաեւ.

1. Զարմայր (1200) որ Տրովսկան պատերազմին ժամանակն էր և Ասորեստանի Տեւտամոս թագաւորէն զրկուեցաւ զօրօք յօգնութիւն Տրովացուց, և սպանուած կը կարծուի Ա.քիւլէսէ որ էր Յունաց զիւլցազանց մին:

2. Սկայորդի, առ որ եկան Ասորեստանի Սենեքերիմ թագաւորին երկու հայրասպան որդիքը Սանասար և Ագրամելէք, յորոց սերեցան երկու երեւելի հայ ցեղեր, Գնունիք և Արծրունիք:

ՊԱՐՈՍԲԵՆ ՄԻՆՁԵՒ ԿԱՀԷ 870—550 Ն. Ք. ՉՔՐ.

49. Հ. Հայոց հարկատու իշխաններուն վերջինը ո՞վ եղաւ:

Պ. Հայոց հարկատու իշխաններուն վերջինն ետաւ Սկայորդուոյն որդին Պարոյր. ասոր

ժամանակ Մարաց իշխանը Վարբակէս և Բարեւացուց իշխանը Բեղեօիս որ հպատակ էին Ասորեստանի, միաբանելով ապստամբեցան, նաեւ զՊարոյր իրենց օգնական ընելով եկան Նինուէի վրայ ուր կը թագաւորէր Սարգանարազ:

50. Հ. Այս պատերազմին վախճանն ի՞նչ եղաւ:

Պ. Սարգանարազ յաղթուելով այրեց զինք ընտանեօք իւր պալատան մէջ, Ասորեստանի ատելութիւնը ջնջուեցաւ, և Մարը, Բարեւացիք և Հայք եղան ինքնագլուխ թագաւորութիւններ: Այսպէս Պարուրիւ սկսաւ Հայկազանց թագաւորութիւնն որ տեւեց մինչեւ Աղեքսանդր մեծ, կամ մինչեւ 330 նախ քան զՔրիստոս:

51. Հ. Այս Հայկազուն թագաւորներէն ո՞վ կը յիշուի երեւելի:

Պ. Այս Հայկազուն թագաւորներէն յիշուելու արժանի են.

1. Հրաչեայ, Պարուրի յաջորդը, որոյ ժամանակ Հայոց Բագրատունի ցեղին Հրեայ նահապետը Շամբաթ՝ եկաւ ի Հայս:

2. Երուանդ Ա. սակաւակեաց բայց մանաւանդ

3. Երուանդայ որդին Տիգրան Ա. որ յետ Հայկայ և Արամայ քան զայլ Հայկազուն իշխանս եղաւ անուանի:

52. Հ. Տիգրանայ վրայ յիշուելու արժանի ի՞նչ կը պատմուի:

Պ. Տիգրան մեծացուց և ազնուացուց զՀայս զինուորական և քաղաքային կարգօք, նուաճեց

զնոյնս, և պատերազմելով Մարայ դէմ սպան-
նեց անոնց թագաւորն Աժդահակ և կործանեց
Մարայ թագաւորութիւնը՝ Պարսից թագաւորին
Կիւրոսի օգնութեամբ:

53. Հ. Մարայ դէմ պատերազմին պատճառն
լինչ էր:

Պ. Տիգրան բարեկամ էր Կիւրոսի: Աժդա-
հակ նախանձելով այս բարեկամութեան վրայ և
ֆլաստակար համարելով զայն իւր տէրութեան,
խորհեցաւ դաւով սպաննել զՏիգրան և իրեն կին
առաւ Տիգրանայ քոյրն զՏիգրանուհի, կարծե-
լով դիւրաւ կատարել իւր խորհուրդը Տիգրա-
նուհոյ ձեռօք, բայց Տիգրանուհի դաւաճանու-
թեան խորհուրդն յայտնեց իւր եղբօրը. և աս-
տի ծագեցաւ պատերազմն Աժդահակայ դէմ:

54. Հ. Տիգրանայ յաջորդներուն մէջ յիշուե-
լու արժանի ո՞վ կայ:

Պ. Տիգրանայ յաջորդներուն մէջ յիշուե-
լու արժանի է Տիգրանայ որդին Վահագն, որոյ
վրայ Հայոց հին բանաստեղծներն (վիպասանք)
Հերակղէսի գործերուն նման գործեր կը պատ-
մէին, որպէս թէ վիշապներու հետ կռուելով
կը յաղթէր Վահագն: Այս Վահագն յետոյ իւր-
րեւ աստուած պաշտուեցաւ ի Հայոց և ի Վրաց:
Վահագնի վրայ է նաեւ Հայոց հին վիպասանաց
երգը. «Երկնէր երկին»:

55. Հ. Հայկազանց թագաւորութիւնն ինչպէս
վերջացաւ:

Պ. Մակեդոնացւոյ թագաւորն Աղեքսան-

դըր մեծ, 332 ին նախ քան զՔրիստոս, յարձակե-
ցաւ Պարսից տէրութեան վրայ և նուաճեց զայն:
Երբ Յդէքսանդր ուղեց նուաճել նաեւ զՀայս,
այն ժամանակի Հայկազուն թագաւորն Վահէ
ընդդիմացաւ պատերազմաւ Աղեքսանդրի, և
յաղթուելով սպանուեցաւ: Այսպէս վերջացաւ
Հայկազանց թագաւորութիւնը, և երկիրը նուա-
ճեցաւ ընդ Մակեդոնացւոյն:

56. Հ. Վահէի մահուանէն ետքը Հայաստան
լինչ եղաւ:

Պ. Վահէի մահուանէն ետքը Հայաստան
այլ և այլ տէրութեանց ձեռք անցաւ մինչեւ 150
նախ քան զՔրիստոս, կամ մինչեւ Արշակունեաց
թագաւորելն:

Մ Ա Ս Ն Բ .

Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ա Ր Շ Ա Կ Ո Ի Ն Ե Ա Յ

ՎԱՂԱՐՇԱԿ Ա. 150—128 Ն. Բ. ԳՐԲ.

57. Հ. Արշակունիք ո՞վ էին և ինչպէս տիրե-
ցին Հայոց:

Պ. Արշակունի կը նշանակէ Արշակեան:

Պարթեւաց թագաւորն Արշակ մեծ՝ տիրելով
շատ երկիրներու, նաեւ Հայաստանի, թագա-
ւորեցուց իւր եղբայրը Վաղարշակ, 150 ին նախ

քան զԻրիստոս, Հայոց և Միջագետաց՝ մայրաքաղաք տալով նմա զՄծբին:

58. Հ. Վաղարշակայ վրայ ի՞նչ կը պատմուի:

Պ. Վաղարշակ պատերազմաւ յաղթեց իրեն դէմ կեցող սահմանակից ազգերու և բռնակալներու, յորոց մին էր Մորիիւղիկէս անուն քաջ մարդ մը որ բռնած էր Հայաստանի արեւմլտեան մասը: Վաղարշակ կարգեր և կանոններ դրաւ և Հայերը շահելու համար երեւելի մարդոց տուաւ նախարարութիւն, այսինքն այլ և այլ նահանգներու և դաւառներու կուսակալութիւնը, և շատ պաշտօններ հաստատեց:

59. Հ. Ի՞նչ գլխաւոր պաշտօններ հաստատեց Վաղարշակ:

Պ. Բազրատունի ցեղին տուաւ թագակապ ասպետութիւն, այսինքն՝ թագաւորը պսակելու իշխանութիւն, Խոռխոռունեաց՝ թիկնապահութիւն, Գնթունեաց՝ հանդերձապետութիւն, զԱրծրունիս ըրաւ դրօշապետ, զԳնունիս՝ մատուակ, Աբղղեան ցեղին տուաւ սենեկապետութեան պաշտօնը, Վահունեաց՝ քրմապետութիւնը, և Մուրացան կոչուած ցեղին՝ թագաւորին երկրորդը կոչուելու պատիւը:

60. Հ. Վաղարշակ երկրին ապահովութեան համար ի՞նչ ըրաւ:

Պ. Վաղարշակ երկրին ապահովութեան համար հաստատեց Հայոց սահմաններուն վրայ չորս զինուորական կուսակալութիւններ. հարա-

ւային սահմանին վրայ՝ Աղճնեաց բղեշխութիւնը, հիւսիսային սահմանին վրայ՝ Գուգարաց կամ Վրաց բղեշխութիւնը, արեւելեան սահմանին վրայ՝ Միւնեաց, և արեւմտեան սահմանին վրայ՝ Անդեղ տան իշխանութիւնները:

61. Հ. Վաղարշակ ուրիշ ի՞նչ եղեւելի գործ ըրաւ:

Պ. Վաղարշակ Հայոց վրայ ստոյգ պատմութիւն կամ աւանդութիւն չգտնելով, Մարիբաս անուն Ասորի գիտուն մը զրկեց առ եղբայր իւր Արշակ մեծ, աղաչելով զնա թոյլ տալ այն մարդուն մտնել Նինուէի դիւանը և վնասել Հայոց վրայ պատմական տեղեկութիւններ: Մարիբաս մտաւ դիւանը, և Ասորեստանցոց ժամանակէն մնացեալ հին մատենի մը մէջ գտաւ Հայոց հին ժամանակին պատմութիւնը մինչեւ Վահէ, և բերաւ առ Վաղարշակ:

ԱՐՇԱԿ Ա. 128-115 Ն. Ք. ՎՔԲ.

62. Հ. Վաղարշակ ի՞նչպէս մեռաւ և ո՞վ յորդեց նմա:

Պ. Վաղարշակ 22 տարի թագաւորելով մեռաւ խաղաղութեամբ, և յաջորդեց որդին Արշակ Ա: Ասոր օրերը Պոնտացիք ապստամբեցան: Արշակ նուաճեց զնոսա, և կոթող մը կանգնելով Պոնտոսի (սեւ ծովուն) եղբրքը, իւր նիզակը միսեց այն կոթողին մէջ: Պոնտացիք երկար ատեն իբրեւ հրաշալիք պաշտեցին այս կոթողը, որ

յետ ժամանակաց նետուեցաւ ծովը: Կ'ըսուի թէ Արշակ չարչարեց զԲագրատունիս որ Հրեայ և աստուածապաշտ էին՝ թողուլ հրէութիւնը և կուռք պաշտել: Արշակ 13 տարի թագաւորելով թողուց տէրութիւնը իւր որդւոյն Արտաշիսի:

ԱՐՏԱՇԷՍ Ա. 115-90 Ն. Բ. ՉԲԲ.

63. Հ. Արտաշիսի վրայ ի՞նչ կը պատմուի:

Պ. Կ'ըսուի թէ Արտաշէս անթիւ զօրօք մըտաւ Փոքր Ասիա, անկէ անցաւ Յունաստան, Յունաց աստուածներուն անդրի պատկերներն (արձաններն) որ երեւելի ճարտարներու գործ էին՝ զրկեց իւր երկիրը, բայց ի դարձին սպանուեցաւ իւր զօրքէն: Խորենացին կը յիշէ քանի մը յոյն պատմիչներ որ զԱրտաշէս քան զԱղեքսանդր և զԴարեհ գերազանց կը համարէին:

64. Հ. Արտաշէս ուրիշ ի՞նչ երեւելի գործ ւրաւ:

Պ. Մինչեւ Արտաշէս Հայոց թագաւորներն երկրորդ էին յետ Պարթեւաց և կը գործածէին անոնց դրամներն: Արտաշէս առաւ առաջնութիւնը, իւր անուամբ սկսաւ դրամ հատանել, և իրեն արքունիք շինեց Պարսկաստան: Նաեւ Արտաշէս չարչարեց զԲագրատունիս հաւատոյ համար: Արտաշէս թագաւորեց 25 տարի:

65. Հ. Արտաշէսի ս՞վ յաջորդեց:

Պ. Արտաշէսի յաջորդեց որդին Տիգրան մեծ, որոյ գլխաւոր գործն է Հռովմայեցոց դէմ մղած պատերազմը:

66. Հ. Տիգրան ի՞նչ առթիւ պատերազմի բռնուեցաւ Հռոմայեցոց հետ:

Պ. Հռոմայեցիք Եւրոպայի և Ափրիկէի տիրելէն ետքը սկսած էին քալել Ասիոյ վրայ: Միհրդատ, Տիգրանայ քեռայրը, որ Պոնտոսի թագաւոր էր, ուղեց Հռոմայեցիները վճնտել յԱսիոյ, և միանալով Տիգրանայ հետ սկսաւ Հռոմայեցոց դէմ պատերազմիլ որ տեւեց 30 տարի: Երեք Հռոմայեցի զօրապետներ, Սուղլա, Ղուկուղլոս և Պոնպէոս, շատ տարիներ Տիգրանայ և Միհրդատայ դէմ մերթ յաջորդութեամբ և մերթ ձախողութեամբ պատերազմեցան: Ի վախճանի Հռոմայեցիք յաղթեցին Միհրդատայ որ անձամբ թոյն առնլով մեռաւ (63):

67. Հ. Տիգրան ի՞նչ եղաւ:

Պ. Յառաջ քան զմահն Միհրդատայ, Տիգրան յաղթուելով Պոնպէոսէ՝ դաշամբ հրաժարած էր Հայաստանէ դուրս երկիրներէն որոց տիրած էր: Բայց Միհրդատայ մահուանէն ետքը Տիգրան նորոգեց պատերազմը և դարձունելով առաջնութիւնն ի Պարթեւս՝ հաշտեցաւ անոնց հետ, և օգնութեամբ նոցա յաղթեց Հռոմայեցի զօրավարին Կրասոսի որ Հայոց վրայ եկած էր: Կրասոս սպաննուեցաւ և զօրքը ցրուեցան:

68. Հ. Հռոմայեցիք ի՞նչ ըրին ասոր վրայ:

Պ. Հռոմայեցիք զրկեցին Կասիոս զօրապետն Հայոց և Պարթեւաց միացեալ զօրութեան դէմ, բայց Տիգրանայ զօրապետները Բարդավիրան

Ռշտունի և Գնեւ Գնունի մտան Ասորոց երկիրն ուր էր Կասիոս, վռնտեցին Հռոմայեցիները, և ապա երթալով Հրէաստան՝ մտան Երուսաղէմ, դերի բռնեցին Հրէից թագաւոր քահանայապետն Հիւրկանոս, և բերին առ Տիգրան ուրնշ շատ Հրեայ դերիներով, զորս Տիգրան բնակեցուց Վան և ուրիշ քաղաքներ:

ԱՐՏԱՒԱԶԴ Ա. 56-51 Ն. Բ. ԳՔԲ.

69. Հ. Հռոմայեցիք ինչ ըրին երբ լսեցին թէ Տիգրան դաշինքն աւրեց:

Պ. Հռոմայեցիք լսելով թէ Տիգրան դաշինքը չպահեց, զրկեցին իրենց մեծ զօրավարն Անտոնիոս: Այս միջոցին Տիգրան մեռած էր և թագաւորած էր որդին Արտաւազդ:

70. Հ. Արտաւազդայ վրայ ինչ կը պատմուի:

Պ. Կը պատմուի թէ Արտաւազդ Պարթեւաց օգնութեամբ յարձակելով Հռոմայեցւոց զօրաց վրայ յԱսորիս, հալածեց զնոսա, մինչ Անտոնիոս Եգիպտոս էր: Արտաւազդ նորէն սիրեց Միջագետաց որմէ դաշամբ հրաժարած էր Տիգրան: Զայս լսելով Անտոնիոս՝ բարկութեամբ եկաւ, բռնեց զԱրտաւազդ, և ոսկի շղթայիւ կապելով զրկեց Եգիպտոսի թագուհւոյն Կղէոպատայի որ Անտոնիոսի սիրելին էր և թշնամի Հայոց: Արտաւազդ սպանուեցաւ և այսպէս վերջացաւ Վաղարշակայ ցեղը: Արտաւազդ թագաւորեց 4 տարի:

71. Հ. Արշակունի թագաւորաց մէջ յաջորդութեան համար ինչ օրէնք կար:

Պ. Միշտ երէց որդիք կը թագաւորէին, և ունէին արտօնութիւն թագաւորին հետ Այրարատ բնակել, մինչ մնացեալ որդիք և դքստերք կը բնակէին Հաշտենից, Աղիովտի և Աւբերանոյ գաւառները: Բաց յերէց որդւոց ուրիշ Արշակունւոյ Այրարատ բնակել, կը համարուէր նշան ապստամբութեան:

ԱՐՇԱՄ. 55-5 Ն. Բ. ԳՔԲ.

72. Հ. Արտաւազդայ բռնուելէն ետքը Հայք ինչ եղան:

Պ. Արտաւազդայ բռնուելէն իբր երկու տարի ետքը, Հայոց զօրքը թագաւոր ընտրեցին Տիգրանայ եղբօրորդին զԱրշամ, որ չկրնալով օգնութիւն դսնել Պարթեւներէն, ստիպուեցաւ հաշտութիւն ընել Հռոմայեցւոց հետ, Միջագետաց համար միայն հարկ տալով Հռոմայեցւոց: Արշամ նաեւ Հերովդէսի հետ, որոյ հետ թշնամութեամբ էր, հաշտուեցաւ, վասն զի Հռոմայեցիք Հերովդէսի կողմը բռնեցին: Արշամ թագաւորեց 30 տարի:

ԱՐԳԱՐ, 5 ՆԱԽ ԲԱՆ ԳՔԲ. — ԵՒ 54 ՅԵՏ ԲԲ.

73. Հ. Արշամայ ով յաջորդեց:

Պ. Արշամայ յաջորդեց որդին Աբգար: Աբ-

գար Եղեսիա փոխեց աթոռը Մծբինէ որ մինչեւ այն ատեն մայրաքաղաք էր Հայոց :

74. Հ. Աբգարու պատմութեան նշանաւորագոյն գէպքը ո՞րն է :

Պ. Աբգարու պատմութեան նշանաւորագոյն գէպքն է դարձ նորա ի Քրիստոնէութիւն : Աբգար Պարթեւաց երկիրը երթալով յաջորդութեան վէճը խաղաղեցունելու համար՝ կասկածելի եղած էր Հռոմայեցւոց որ թշնամութեամբ էին Պարթեւաց հետ : Աբգար իւր երթալուն պատճառը հասկցնելու համար Հռոմայեցի զօրապետին Մարիտի որ կուսակալ էր Ասորոց՝ զրկեց իւր մեծամեծներէն երեք հոգի, որ ի դարձին Ս. Երուսաղէմ հանդիպելով տեսան Քրիստոսի հրաշները, և եկան պատմեցին Աբգարու :

75. Հ. Աբգար Քրիստոսի հրաշները լսելով ի՞նչ րբաւ :

Պ. Աբգար Քրիստոսի հրաշները լսելով հաւատաց անոր, և որովհետեւ հիւանդութիւն մը ունէր, իւր սուրհանդակն Անան՝ նամակով Ս. Երուսաղէմ զրկելով, հրաւիրեց զՔրիստոս գալ յԵղեսիա :

76. Հ. Քրիստոս այս հրաւերն առնելով ի՞նչ րբաւ :

Պ. Քրիստոս յանձն չառաւ երթալ, միայն պատասխան տուաւ Աբգարու նամակին, և խոտացաւ իւր համբարձմանէն ետքը զրկել աշակերաններէն մին բժշկել զԱբգար :

77. Հ. Քրիստոսի խոստումը կատարուեցա՞ւ :

Պ. Այո, յետ համբարձման Քրիստոսի՝ Թադէոս առաքեալ գալով յԵղեսիա բժշկեց զԱբգար, քարոզեց Աւետարանը Եղեսացւոց, մկրտեց շատերը, եպիսկոպոս ձեռնադրեց զԱդգէ, և ապա Հայաստան երթալով դարձուց ի քրիստոնէութիւն Հայոց Սանատրուկ իշխանին գուտորը Սանդուխտ և անոր հետ նահատակեցաւ Սանատրիոյ հրամանաւ : Այսպէս Աբգար եղաւ առաջին Քրիստոնեայ թագաւոր, և 38 ամարի թագաւորելով մեռաւ :

ԱՆԱՆՈՒՆ, 54-56 ՅԵՏ ՔԲ.

78. Հ. Աբգարու ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Աբգարու յաջորդելով որդին Անանուն, թողուց քրիստոնէութիւնը և սպաննել տուաւ զԱդգէ, և մինչդեռ պալատին մէջ սիւն մը կանգնել կու տար, սիւնը գլխուն իյնալով մեռցուց զնա :

ՍԱՆԱՏՐՈՒԿ, 55-65

79. Հ. Յետ մահուան Անանունի ո՞վ եղաւ թագաւոր :

Պ. Յետ մահուան Անանունի Եղեսացիք կոչեցին զՍանատրուկ, Աբգարու քեռորդին, որ Հայոց երկրին վրայ կուսակալ դրուած էր Աբգարէ և կուզէր բոլոր Հայոց թագաւորել : Սանատրուկ թագաւորելով նորոգեց Մծբին քա-

դաքը և կանգնեց իւր պատկերն հրապարակին մէջ ձեռքը դրամով մը, որպէս թէ բոլոր գանձն սպառած և այն դրամը միայն մնացած էր: Սանատրուկ որսի ատեն դիպուածով փորէն զարնուելով մեռաւ՝ յետ թագաւորելոյ 30 տարի:

ԵՐՈՒԱՆԴ Բ. 65-85

80. Հ. Սանատրկոյ սովյաջորդեց:

Պ. Սանատրկոյ նախարարներէն մին, Երուանդ, ի մօրէ Արշակունի, կաշառելով միւս նախարարները յափշտակեց թագաւորութիւնն, առանց պսակուելու Բագրատունի իշխանէ, և իսկոյն սպաննել տուաւ Սանատրկոյ որդիքը: Տղայ մը միայն ազատեցաւ Արտաշէս անուն, զոր դայեակը, Սմբատ Բագրատունի, փախուց Պարթեւաց թագաւորին Գարեհի քով:

81. Հ. Երուանդայ վրայ ի՞նչ կը պատմուի:

Պ. Երուանդայ համար կ'ըսուի թէ էր յաղթանդամ և ուժեղ, դժնեայ հայեցուածով, այնպէս որ անոր մէկ նայուածքը կարծր քարերը կը պայթեցունէր: Երուանդ ապահով վարելու համար թագաւորութիւնը՝ թիկունք ըրաւ իրեն զՀռոմայեցիս, անոնց թողլով զՄիջագետս, և շինեց գեղեցիկ և ամուր քաղաքը Երուանդաշատ ուր փոխադրեց արքունիքը: Շինեց նաեւ դաստակերտ (գիւղ) մը՝ Երուանդակերտ, և ուրիշ փոքր քաղաք մը զոր կոչեց Բագարան, այսինքն՝ կռոց քաղաք, քանդի հոն փոխադրեց կուռքերը, և սնկեց անտառ մը Ծննդոց անուն:

ԱՐՏԱՇԷՍ Բ. 85-126

82. Հ. Ի՞նչ եղաւ Արտաշէս մանուկը:

Պ. Արտաշէս մեծցաւ Պարթեւաց քով, և երբ չափահաս եղաւ, դայեակը, Սմբատ, Պարթեւաց օգնութեամբ բերաւ զնա ի Հայս և մերժելով զԵրուանդ, թագաւորեցուց զԱրտաշէս, պսակելով զնա ըստ օրինի Արշակունեաց:

83. Հ. Երուանդ ի՞նչ եղաւ:

Պ. Երուանդ որ պատերազմին մէջ սպաննուած էր՝ իբրեւ Արշակունի թաղուեցաւ պատուով հրամանաւ Արտաշիսի: Երուանդ թագաւորեց 20 տարի:

84. Հ. Արտաշիսի վրայ ի՞նչ կը պատմուի:

Պ. Արտաշէս մեծամեծ պարգեւներ տուաւ իւր հաւատարիմ դայեկին Սմբատայ, և զԱրգամ, Մուրացան ցեղին նահապետը, որ մեծամեծ ծառայութիւններ ըրած էր Արտաշիսի՝ հաստատեց իւր երկրորդութեան պատուոյն մէջ, և իւր ստնտուին որդւոյն Գիսակայ ցեղին տուաւ նախարարութեան պատիւ, կոչելով ցեղը Գիմաքսեան, այսինքն «կէս դիմօք», վասն զի Գիսակայ դէմքը պատերազմի մէջ սրով կարուած էր:

85. Հ. Արտաշէս ի՞նչ երեւելի գործեր ունի:

Պ. Արտաշիսի երեւելի գործերն են, 1. Նորոգութիւն Արտաշատու, ուր փոխադրեց արքունիքը, 2. Պատերազմն Ալանաց դէմ՝ որոց թագաւորին դուստրը, Սաթինիկ, առաւ Արտաշէս կնութեան, փառաւոր հարսանիք ընելով, ուր

կ'ըսեն Հայոց բանաստեղծք, թէ ոսկի և մարգարիտ կը տեղար: «Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի. Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեան Սաթինկան»: Կայ ուրիշ հին երգ մը ուր Արտաշիսի զՍաթինիկ հարսնութեան համար իւր բանակը բերելը կը պատմուի այլաբանօրէն (*):

86. Հ. Արտաշէս ի՞նչ բարեկարգութիւններ ըրաւ Հայաստանի մէջ:

Պ. Արտաշէս բազմամարդացուց երկիրը, ծաղկեցուց նաւագնացութիւնը ծովակներու և գետերու վրայ, որսորդութիւնը, մանաւանդ երկրագործութիւնը և ուրիշ օգտակար արուեստներ և գիտութիւններ:

87. Հ. Արտաշիսի ընտանեկան կենաց վրայ ի՞նչ կ'ըսուի:

Պ. Կ'ըսուի թէ Արտաշէս իւր որդւոց և աւսոնց կանանց նախանձէն և հակառակութենէն նեղուեցաւ յոյժ, մանաւանդ խտութենէ բարուց երէց որդւոյն Արտաւազդայ, որ հակառակելով երկու երեւելի նախարարաց, Արգամայ և Սմբատայ, մեծ վիշտ տուաւ հօրը: Արտաւազդայ թելադրութեամբ վերջապէս ջնջուեցաւ Մուրացան ցեղը, և Սմբատ ստիպուեցաւ հրաժարել սպարապետութենէ: Այսպէս ամէն իշխանութիւն իւր ձեռքն անցուց Արտաւազդ մին-

(*) Այս երգը կը գտնուի Խորենացոյն պատմութեան մէջ. գիրք Բ. Ծ . .

չեւ հօրը մահը: Արտաշիսի պատմութիւնը երգած էին Հայ վիպասանք, որոց երգերը կային Խորենացուոյն ժամանակ, և յօրոց կը բերէ Խորենացին հատուածներ:

88. Հ. Արտաշիսի մահուան վրայ ի՞նչ կը պատմուի:

Պ. Կ'ըսուի թէ, մինչ Արտաշէս Ագրիանոս կայսեր հրամանաւ կ'երթար Պարսկաստան, ճամբան հիւանդացաւ, և որովհետեւ ջերմ գիցապաշտ էր, զրկեց իւր սենեկապետն յերիզա, ուր էր երեւելի մեհեան Անահտայ, խնդրել բժշկութիւն, բայց յառաջ քան զգարձ սենեկապետին մեռաւ Արտաշէս և թաղուեցաւ մեծ շքեղութեամբ: Կ'ըսուի թէ շատեր ըստ օրինի հեթանոսաց, սպանին շիրենք մեռելոյն գերեզմանին վրայ: Արտաշէս թաղաւորեց և՛ տաղի:

ԱՐՏԱՒԱԶԴ Բ. 126.

89. Հ. Արտաշիսի ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Արտաշիսի յաջորդեց որդին Արտաւազդ շատ կարճ ժամանակ. վասնզի կլինձ և վայրենի էշ որսալու ելլելով, անդունդի մէջ ինկաւ ձիով հանդերձ և եղաւ անհետ:

90. Հ. Արտաւազդ ի՞նչ բնութեան տէր էր, և անոր տղայութեան վրայ ի՞նչ կը պատմուէր:

Պ. Որովհետեւ Արտաւազդ ի բնէ կատաղի էր, կը կարծուէր թէ Մարաց վճուկներն Աժդահակայ ցեղէն կախարդած էին զԱրտաւազդ: Ուստի

Հայ վիպասանք կ'ըսեն . «Վիշապազունք դողացան զմանուկն Արտաւազդ և դեւ փոխանակ եղին» :

91. Հ. Վիշապազունք ո՞վ էին :

Պ. Վիշապազունք անուամբ կ'իմացուէր Աժգահակայ ցեղը, վասնզի Աժգահակ կը նշանակէր վիշապ :

92. Հ. Արտաւազդայ վրայ ի՞նչ առասպել կար ռամկաց մէջ :

Պ. Վիպասանք կը պատմեն թէ, երբ Արտաշիսի մահուան ժամանակ շատեր սպաննեցին զիրենք մեռելին վրայ, և Արտաւազդ գանգատեցաւ հօրը թէ երկիրն անմարդի եղաւ, ես որո՞ւ թագաւորեմ, Արտաշէս անիծեց իւր որդին ըսելով. Գու որսի ելլես, քաջերը (այսինքն դեւերը) բռնեն զքեզ և տանին Մասիս լեռը, հոն մնաս, և լոյս չտեսնես : Այս առասպելէն առնելով ռամիկները կարծէին թէ դեւերը զԱրտաւազդ բռնելով կապած էին այրի մը մէջ, և երկու շուն կրծէին միշտ շղթաները, որպէս զի Արտաւազդ ելլեր և վերջ տար աշխարհի . բայց զարբիւններուն կռանին ձայնէն կը զօրանային շղթաները : Այս պատճառաւ սնապաշտ դարբիները Խորենացւոյն իսկ ժամանակ կիրակի օրեր երկցս կամ չորիցս կը բախէին իրենց սալը, որպէս զի, կ'ըսէին, զօրանան շղթայք Արտաւազդայ :

ՏԻՐԱՆ Ա. 150-151. ՏԻԳՐԱՆ Գ. 151-193.

93. Հ. Արտաւազդայ ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Արտաւազդ անորդի էր, և յաջորդեցին նա իրարու ետեւէ երկու եղբարք նորա, Տիրան Ա. և Տիգրան Գ. : Առաջինը Տիրան՝ 21 տարի, երկրորդը՝ 42 տարի :

94. Հ. Ասոնք ի՞նչ երեւելի գործ ունին :

Պ. Ասոնք երեւելի գործեր չունին : Տիրանայ համար կ'ըսուի թէ կառավարութիւնը թողլով Երախնաու անուն անձեւացի իշխանին զոր շատ կը սիրէր, առանձնացաւ Եկեղեցաց գաւառին Զրմէս կոչուած աւանը . կ'ըսուի նաև թէ Տիրան ունէր երկու ձի շատ արագընթաց, որոց միոյն վրայ հեծնելով Բղնունեաց իշխանը Դատաքէ, կը համարէր զինք ընչեղագոյն քան զարքայ :

95. Հ. Տիգրանայ վրայ ի՞նչ կը պատմուի :

Պ. Կը պատմուի թէ Տիգրան Պարթեւաց թագաւորին Պերոզի հետ յարձակելով Հռոմայեցւոց վրայ Փոքր Ասիա, կնոջէ (թագուհիէ) մը բռնուեցաւ, բայց յետոյ Դուկիոս Վերոս հռոմայեցի կայսրը, ազատելով զնա զրկեց իւր աթոռը : Տիգրան ի պատիւ իւր եղբօրը Մաժանայ քրմապետի, անոր գերեզմանին վրայ որ ի Բագաւան՝ կանգնեց բազին, որոյ զոհերէն կուտէին աղքատք և պանդուխտք : Տիգրան շինեց հոն նաև հիւրանոցներ օտարականաց համար :

1873
169

96. Հ. Տիգրանայ Գ. ի ուլ յաջորդեց :

Պ. Տիգրանայ Գ. ի յաջորդեց որդին Վազարշ, որ հիւսիսասային աղգաց դէմ պատերազմի մէջ սպանուեցաւ, յետ թագաւորելոյ 21 տարի: Վազարշ շինեց իւր ծննդեան տեղը Երասխայ մօտ գեղեցիկ աւան մը, Վազարշաւան, և նոյն գետին մօտ Վազարշապատ քաղաքը որ կոչուեցաւ նաեւ նոր քաղաք և եղաւ այնուհետեւ մայրաքաղաք Հայոց : Այս Վազարշ հաստատեց Ամանորայ տօնը որ կը կատարուէր ի Բագաւան, Հայոց տարեգլխուն, այն է նաւասարդի 1 ին :

ԽՈՍՐՈՎ Ա. 215-261

97. Հ. Ուլ եղաւ Վազարշայ յաջորդ :

Պ. Վազարշայ յաջորդեց որդին Խոսրով Ա. մեծ, սրբոյն Տրդատայ հայրը : Խոսրով հօրը մահուան վրէժը խնդրելու համար դնաց հիւսիսային աղգաց վրայ, անոնցմէ շատ պատանդներ առաւ և կանգնեց սահմանադրութիւնները կոթողներ Յունարէն գրով, ցուցունելու համար թէ հպատակ էր Հռոմայեցւոց, վրան զի այն բարբարոսները կը վախնային Հռոմայեցիներէն :

98. Հ. Խոսրովայ ժամանակ ինչ երեւելի դէպք պատահեցաւ :

Պ. Պարսից Սասանեան ցեղէն Արտաշիր անուն իշխան մը սպաննելով Պարթեւաց թագաւորն Արտաւան որ աղգական էր Խոսրովայ, յա-

փրշտակեց տէրութիւնը : Խոսրով իբր տասը տարի պատերազմելէ ետքը Արտաշրի դէմ ի վրէժ մահուան Արտաւանայ՝ Արտաշրի թելադրութեամբ սպանուեցաւ դաւով յԱնակայ, յետ թագաւորելոյ 48 տարի :

99. Հ. Անակ ուլ էր :

Պ. Անակ էր երեւելի իշխան Պահլաւ ցեղէն, աղգական Արտաւանայ և Խոսրովու : Անակ զԽոսրով սպանելէն ետքը բռնուելով սպանուեցաւ բոլոր ընտանեօք, բաց ի կաթնիկեր տղէ մը զոր սննտուն փախուց կեսարիա, և որ կոչեցաւ յետոյ Գրիգոր :

ՀԱՅՔ ԱՌԱՆՅ ԹԱԳԱՒՈՐԻ 261-286 Ն. Ք. ՉՔԲ.

100. Հ. Խոսրովայ սպանուելէն ետքը Արտաշիր ինչ բրաւ :

Պ. Խոսրովայ սպանուելէն ետքը Արտաշիր եկաւ աիրեց Հայաստանի : Յունաց երկիրը փախան Հայոց նախարարներէն շատերն ընդ որս նաեւ Արտաւազդ մանդակունի, Խոսրովայ որդւոյն Տրդատայ դայեակը, Տրդատաւ հանդերձ. իսկ Օտա նախարար Ամատունեսայ, առնելով Տրդատայ քոյրն զԽոսրովիդուխտ, ամրացաւ Անի բերդը, և մնաց հոն մինչեւ ի գալուստն Տրդատայ ի Հայս :

101. Հ. Տրդատ ինչ եղաւ :

Պ. Տրդատ սնաւ և կրթուեցաւ Լիկիանէս անուն Հռովմայեցի կոմսին քով, և էր ուժեղ,

15

այնպէս որ վայրի ցլուց եղջիւրներէն բռնելով կը զգեստնէր, և անգամ մը ձիւրնթացի մէջ վազող կառք մը ետեւէն բռնելով կեցուց: Տրդատայ զօրութեան վկայ է առակը որ շատերուն բերանն էր. «Իբրեւ զսէզն Տրդատ որ սիգալովն աւերեաց զթումբս գետոց, և ի սիգալ իւրում ցամաքեցոյց զյորձանս ծովուց»:

102. Հ. Գրիգոր ի՞նչ եղաւ:

Պ. Գրիգոր սնաւ ի կեսարիա, կրթուեցաւ ի քրիստոնէութեան, և ամուսնանալով ունեցաւ երկու որդի, և ապա դալով Տրդատայ քով ծառայութեան մտաւ, իբր թէ հատուցում ընելու համար Տրդատայ հօրը Խոսրովու սպանման իւր հօրը Անակայ ձեռօք:

ՏՐԴԱՏ. 286-342.

103. Հ. Տրդատ ի՞նչպէս առաւ թագաւորութիւնը:

Պ. Դիոկղետիանոս կայսեր ժամանակ (284-305) Գոթացւոց թագաւորը գալով Հռոմայեցւոց վրայ, ուղեց մենամարտել կայսեր հետ, և որովհետեւ Գոթացւոց թագաւորն հսկայ էր, և կայսրը՝ տկար. Տրդատ ելաւ հսկայ թագաւորին դէմ և յաղթեց: Տրդատայ այս քաջութեան իբրեւ վարձ, Դիոկղետիանոս զրկեց զնա իւր հայրենի աթոռը:

104. Հ. Տրդատ ի՞նչ ըրաւ:

Պ. Տրդատ Հռոմայեցի զօրօք եկաւ Հայաստան, ցրուեալ նախարարք ժողովեցան և սի-

րով ընկալան զՏրդատ իբրեւ թագաւոր Հայոց, և Տրդատ վանելով Պարսիկներն, տիրեց իւր հայրենի երկրին:

105. Հ. Տրդատայ թագաւորութեան սկիզբն ի՞նչ պատահեցաւ:

Պ. Երբ Տրդատ եկաւ Եկեղեաց գաւառին Երիզա գիւղն ուր էր Հայոց երեւելի չաստուածոյն Անահտայ մեհեանը, ուղեց սրբոյն Գրիգորի ձեռօք նուէրներ զրկել չաստուածոյն, բայց սուրբն Գրիգոր որ Գրիստոնեայ էր՝ չառաւ յանձն այս պաշտօնը:

106. Հ. Տրդատ ի՞նչ ըրաւ սրբոյն Գրիգորի:

Պ. Տրդատ նախ քաղցրութեամբ և ապա սոսկալի տանջանօք ստիպեց զսուրբն Գրիգոր թողուլ քրիստոնէութիւնը, և երբ չկրցաւ համոզել զնա, իմանալով նաև թէ նա զԽոսրով սպանող Անակայ որդին էր, հրամայեց նետել զնա Արտաշատ քաղաքին խոր-վիրապը, ուր մահապարտներ կը նետէին, և սուրբն Գրիգոր մընաց հոն տասն և հինգ տարի:

107. Հ. Այս տասն և հինգ տարուան մէջ Տրդատ ի՞նչ ըրաւ:

Պ. Տրդատ շատ անգամ զարկաւ Պարսիկները, սպարապետ դրաւ զԱրտաւազդ Մանդակունի իւր ազատիչը. ըրաւ հազարապետ Ամատունեաց իշխանն Օտա, մնուցիչ Խոսրովիկստոյ, իրեն կին առաւ Աշխադար անուն իշխանի մը դուստրն Աշխէն, և զօրացուց թագաւորութիւնը:

108. Հ. Յետ այսորիկ ի՞նչ պատահեցաւ :

Պ. Խումբ մը կուսանք իրենց գլխաւորին Գայիանեայ հետ, Դիոկղետիանոսի հալածմանէն փախչելով եկան Հայաստան (301) : Տրդատ ուզեց այս կուսանաց մին, Հռիփսիմէ անուն, որ շատ գեղեցիկ էր, իրեն կին առնուլ, բայց սուրբն Հռիփսիմէ որ կոյս մնալ ուխտած էր՝ չառաւ յանձն, և Տրդատ բարկանալով չարաչար տանջանօք սպաննել տուաւ զՀռիփսիմէ բոլոր ընկերներով :

109. Հ. Այս անդուժ գործին վրայ Տրդատայ ի՞նչ պատահեցաւ :

Պ. Վեց օր ետքը, մինչ Տրդատ վաղարշապատ քաղաքէն բազմութեամբ կ'ելնէր դուրս որսի երթալու, յանկարծ դիւահարեցաւ և ի խող փոխուելով գնաց լեռները, և վայրի խողերու հետ կ'արածուէր. նաև թագաւորին իշխանները և քաղաքին մարդիկն այսահարեցան :

110. Հ. Այս հարուածէն ի՞նչպէս ազատեցան թագաւորը և քաղաքին մարդիկը :

Պ. Մինչ բոլոր արքունիքը խռոված և սարսափած էր այս հարուածոց համար, Տրդատայ քոյրը Խոսրովիդուխտ հրեշտակէ մը հրաման առաւ բերել տալ զսուրբն Գրիգոր : Իսկոյն հանուեցաւ Գրիգոր խոր վիրապէն, բժշկեց թագաւորը և բոլոր այսահարները, և քարոզելով ասոնց քրիստոնէութիւնը՝ մկրտեց հազարաւոր մարդիկ : Այսպէս Հայք ազգովին դարձան ի

քրիստոնէութիւն սրբոյն Գրիգորի ձեռօք, որ այս մեծ գործին համար արժանացաւ կոչուիլ «Լուսաւորիչ Հայոց» :

111. Հ. Սուրբն Գրիգոր այնուհետեւ ի՞նչ ծառայութիւն ըրաւ աղգին :

Պ. Սուրբն Գրիգոր Տրդատայ եւ բոլոր իշխանաց հաւանութեամբ զրկուեցաւ կեսարիա, ձեռնադրուեցաւ կեսարիոյ Ղեւոնդիոս Եպիսկոպոսէն կաթողիկոս Հայոց, կործանեց կուռքերը և մեհեմանները, և շինեց եկեղեցիներ, որոց մէջ երեւելի էր Վաղարշապատու Մայր եկեղեցին, որ յետոյ կոչուեցաւ Էջմիածին :

Սուրբն Գրիգոր շատ կարգեր և կանոններ հաստատելէ ետքը, իւր որդին զսուրբն Արիտակէս իրեն յաջորդ թողլով՝ առանձնացաւ Մանեայ այր կոչուած լեռը, և կը ճգնէր մինչեւ իւր մահը (333) :

Սուրբն Գրիգոր քրիստոնէութեամբ լուսաւորելուն համար զՀայս, յիրաւի կոչուեցաւ Լուսաւորիչ Հայոց :

112. Հ. Յիշուելու արժանի ուրիշ ի՞նչ դէպք կան Տրդատայ պատմութեան մէջ :

Պ. Տրդատայ պատմութեան մէջ յիշուելու արժանի առաջին դէպքն է Տրդատայ Հռոմ երթալը (319) Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին հետ : Մեծ ընդունելութիւն գտան Տրդատ և սուրբն Գրիգոր Կոստանդիանոսէ որ այն ատեն կայսր էր Հռոմայ և նոր դարձած էր ի քրիստոնէու-

Թիւն, և Հռոմի եպիսկոպոսէն Սեղբեստրոսէ: Նաեւ միաբանութեան և սիրոյ դաշինք հաստատուեցան ի մէջ երկուց թագաւորաց, Կոստանդիանոսի և Տրդատայ, ինչպէս նաեւ ի մէջ երկուց հայրապետաց, Սեղբեստրոսի և մեր Լուսաւորչին:

113. Հ. Յիշուելու արժանի երկրորդ դէպքը որն է:

Պ. Յիշուելու արժանի երկրորդ դէպքն է Տրդատայ պատերազմն հիւսիսային աղգաց դէմ: Այս պատերազմին մէջ հսկայազօրն Տրդատ ընդ մէջ կտրեց Բասլաց թագաւորն հանդերձ գլխով ձիուն, և յաղթեցին Հայք, թէպէտ մեռան նախարարներէն շատեր, ընդ որս նաեւ Արաւազգ մանդակունի:

114. Հ. Յիշուելու արժանի երրորդ և չորրորդ դէպքերն որոնք են:

Պ. Յիշուելու արժանի երրորդ դէպքն է Սիկունեաց ապստամբ իշխանին սպանումը Մամգուն անուն ձենացի (Չին) իշխանէն որմէ սերեցաւ Մամիկոնեան ցեղը: Չորրորդ երեւելի դէպքն էր գալուստն աղգականին Տրդատայ Կամսարայ որմէ սերեցաւ Կամսարականաց ցեղը, որ կոչեցան նաեւ Արշարունիք:

115. Հ. Ինչպէս եղաւ Տրդատայ վախճանը:

Պ. Տրդատ որ յամենայնի գործակից եղած էր սրբոյն Գրիգորի ի լուսաւորութիւն ազգին՝ տեսնելով նախարարաց անուղղայ բարքը,

առանձնացաւ Բարձր Հայոց Դարանաղեաց դաւառին Մանեայ այրք կոչուած լեռը ուր ճգնած էր նաեւ Լուսաւորիչ: Նախարարք որպէս թէ զղջալով կանչեցին զՏրդատ և երբ Տրդատ յանձն շառաւ դալ, թունաւորեցին սուրբ թագաւորը (342): Այսպէս մարեցին կ'ըսէ Խորենացին, իրենցմէ աստուածալաշտութեան բազմափայլ ճառագայթը: Ս. ն Տրդատ թագաւորեց 56 տարի:

116. Հ. Լուսաւորչին և Տրդատայ կենդանութեան ժամանակ ի՞նչ եկեղեցական երեւելի դէպք կը յիշուի:

Պ. Լուսաւորչին հայրապետութեան և Տրդատայ թագաւորութեան ժամանակ, Քրիստոսի թուականին 335ին նշուք եղաւ Արիոս անուն հերետիկոսապետին դէմ որ Քրիստոսի աստուածութիւնը կ'ուրանար. Նիկիոյ սուրբ ժողովը, որոյ հայրապետներէն մին էր սուրբ Արիստակէս որ զրկուեցաւ իւր հօր սրբոյն Գրիգորի կողմանէ, և ի դարձին բերաւ ժողովին կանոններուն հետ նաև Նիկիոյ հանդանակն, այսինքն՝ Հասարակը:

ԽՈՍՐՈՎ, Բ. 542-550

117. Հ. Յետ մահուան սրբոյն Տրդատայ ի՞նչ պատահեցաւ և ո՞ր եղաւ թագաւոր:

Պ. Յետ մահուան սրբոյն Տրդատայ, Պարսից թագաւորը Շապուհ սկսաւ ձգել խռովութիւն Հայոց մէջ, և թեղադրութեամբ նորա շատ տեղեր ապստամբութիւններ և անկարգու-

Թիւններ ծագեցան, Մանաւազեանց և Որդունեաց ցեղերը ներքին պատերազմներով ջնջուեցաւ, Բզնունեաց ցեղը և Աղձնեաց բզեչխին տոհմը մասնութեան և ապստամբութեան համար մեծ կոտորած կրեցին տէրութեան հրամանաւ: Ուստի և Կոստանդ կայսր, մեծին Կոստանդիանոսի որդին, Թագաւորեցուց (343) Հայոց սրբոյն Տրդատայ որդին զԽոսրով Կոտակ (փոքր) ըստ խնդրոյ Հայոց:

118. Հ. Խոսրով ի՞նչպէս Թագաւորեց:

Պ. Խոսրով, Թէպէտ տկար էր մարմնով և չունէր հօրը քաջութիւնը և ազդեցութիւնը, բարեպաշտութեամբ Թագաւորեց, միշտ խորհրդակից ունենալով ինքեան զուրբն Վրդանէս, Լուսաւորչին երէց որդին, յաջորդն Արիստակեսի, որ եօթը տարի վարելով Կաթողիկոսութիւնն յետ Լուսաւորչին, մեռած էր մարտիրոսական մահուամբ (340):

119. Հ. Խոսրովայ ժամանակին երեւելի դործը ո՞րն է:

Պ. Խոսրովայ ժամանակին երեւելի դործն է յաղթութիւնն հիւսիւսականաց դէմ, որ մինչեւ Վաղարշապատու դուռը եկած էին, և յաղթութեւնով ետ մղուեցան քաջութեամբ երկու երեւելի զօրապետաց, Բագարատայ ասպետի, և Վահանայ ամատունւոյ. Խոսրով շինեց զԴուին իրեն համար մայրաքաղաք և անկեց մեծ և գեղեցիկ անտառ մը, «Տաճար մայրեաց» անուամբ

Ազատ դեռին մօտ, զբոսանաց համար, և մեռաւ (352) Թագաւորելով 9 տարի:

ՏԻՐԱՆ Բ. 550-561

120. Հ. Խոսրովայ ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Խոսրովայ յաջորդեց որդին Տիրան, դարձեալ Կոստանդ կայսեր օգնութեամբ: Տիրան քանի մը երեւելի մարդիկ յանիրաւի սպաննել տուաւ, ինչպէս՝ Յուլիանոսի, ուրացող կայսեր պատկերն եկեղեցւոյ մէջ դնել չուզելուն համար զՅուսիկ կաթողիկոս՝ սրբոյն Վրդանեսի որդին և յաջորդը. ծերունի եպիսկոպոսը Դանիէլ, Լուսաւորչին աշակերտը, յանդիմանելուն համար Թագաւորը. և Ոչտունեաց նահապետը Զօրայ, որ չուզեց զօրօք յօգնութիւն երթալ Յուլիանոսի:

121. Հ. Ի՞նչպէս եղաւ Տիրանայ վախճանը:

Պ. Շապուհ, պարսից Թագաւորը, դաւով բռնելով կուրացուց զՏիրան (361) որ Թագաւորեց 11 տարի:

ԱՐՇԱԿ Բ. 562-582

122. Հ. Տիրանայ ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Շապուհ շահելու համար զՀայս, Թագաւորեցուց զԱրշակ, Տիրանայ որդին, և արձակեց զՏիրան, որ մինչեւ իւր մահը բնակեցաւ Այրարատայ Կուաշ կոչուած աւանը, Արագած լեռան ստորոտը:

123. 2. Արշակ ի՞նչպէս թագաւորեց :

Պ. Արշակ քաջ էր, բայց էր յամառ և խիստ : Նախանձերով իւր եղբորորդւոյն Գնեւայ որ հիււպատոսութեան պատիւ առած էր կայսրէն և սիրելի էր նախարարաց՝ սպանել տուաւ զնա, և անոր կինը Փառանձեմ տուաւ իրեն կին : Նաեւ Արշակ խեղդել տուաւ իւր կուրացեալ հայրը Տիրան : Արշակ շինեց անան զոր կոչեց Արշակաւան, ուր ժողովեց սրիկայ մարդիկ :

124. 2. Արշակայ այս ընթացքն ի՞նչ հետեւանք ունեցաւ :

Պ. Արշակայ այս ընթացքն անհաճոյ եղաւ ոչ միայն Մեծին Ներսիսի որ այն ատեն կաթողիկոս էր Հայոց, այլ և նախարարաց շատերուն, որք վերջապէս պատերազմի ելան Արշակայ դէմ, և կործանեցին զԱրշակաւան : Արշակ սրբոյն Ներսեսի միջնորդութեամբ ի վերին երեսս հաշտուեցաւ նախարարաց հետ, բայց յետոյ սպանեց ի նոցանէ զոմանս, որոց գլխաւորք էին Կամսարականք :

125. 2. Մեծն Ներսէս ո՞վ էր :

Պ. Մեծն Ներսէս էր Լուսաւոչին թուանը սրբոյ Յուսկան թուր : Լուսաւորիչ վարեց կաթողիկոսութիւնը Տրդատայ թագաւորութեան 1704 տարիէն (303) սկսեալ 30 տարի, ապա որդին սուրբն Արիստակէս՝ 7 տարի, ապա եղբայր սորա սուրբն Վրթանէս՝ 15 տարի,

ապա որդին Վրթանայ սուրբն Յուսիկ՝ 6 տարի, ապա Փառէն ոմն՝ 4 տարի : Այս Փառէնայ յաջորդն էր Մեծն Ներսէս, որ վարեց կաթողիկոսութիւնը 30 տարի (363-392) :

126. 2. Ի՞նչ կը պատմուի Մեծին Ներսիսի վրայ :

Պ. Հին պատմիչք մեր Բուզանդ և Խորենացին մեծ գովութեամբ կը յիշեն զՆերսէս : Ներսիսի խրատով և միջնորդութեամբ քանի մը անգամ ազատեցաւ ազգը մեծ վտանգէ : Սուրբն Ներսէս հաստատեց շատ օգտակար կարգեր և կանոններ զորս տեսած էր Կոստանդնուպոլիս Յունաց մէջ, ուր դացած էր Հայոց և Հռոմայեցոց մէջ հին բարեկամութիւնը հաստատելու համար, և արսորուեցաւ անմարդի կղզի մը Արիանոս կայսրէն Վաղեսէ, և յետոյ արձակուելով եկաւ իւր երկիրը : Ներսէս Հայաստանի մէջ շատ տեղեր շինեց հիւանդանոցներ, աղքատանոցներ և ուրկանոցներ. բազմացուց և ծաղկեցուց եկեղեցւոյ կալուածները, և վերցուց մօտաւոր ազգականաց հետ ամուսնութիւնը, և մեռելոց վրայ չափազանց կոծոյ և սպանութեան հեթանոսական սովորութիւնները : Այս մեծամեծ գործերուն համար Ներսէս յիրաւի արժանացաւ Մեծ անուան :

127. 2. Արշակ ի՞նչպէս էր դրացի ազգաց հետ և ի՞նչ վախճան ունեցաւ :

Պ. Արշակ երկդիմի քաղաքականութեամբ, այսինքն՝ մերթ Յունաց և մերթ Պարսից կողմը

բռնելով, երկուքին եւս ատելի եղաւ, և նախարարներէն լքեալ թողեալ՝ մատնեցաւ Պարսից թագաւորին Շապհոյ ձեռքը, որ շղթայակապ դրաւ զնա Անյուշ կոչուած բերդն, ուր Արշակ յուսահատութենէն եղաւ անձնասպան:

128. Հ. Ի՞նչ եղաւ թագուհին Փառանձեմ:

Պ. Արշակայ բռնուելէն ետքը՝ Փառանձեմ Շապհոյ ձեռքը չիյնալու համար ամրացաւ Արաագերից բերդը, բայց հուսկ յետոյ մատնուելով Պարսից, հանուեցաւ ի ցից, և Շապհոյ զօրքը մեծամեծ աւերումներ ըրին Հայաստանի մէջ, իրենց առաջնորդ ունենալով քանի մը ուրացեալ իշխաններ, որոց գլխաւորն էր Մերուժան արծրունի:

129. Հ. Յետմահուան Արշակայ Հայք ի՞նչ եղան:

Պ. Յետ մահուան Արշակայ Պարսից թագաւորը Շապուհ բազմութեամբ զօրաց զրկեց զՄերուժան ի Հայս որ շատ չարիք հասուց Հայոց: Նախարարաց կիները բանտարկեց բերդերու մէջ կամ սպաննեց չարաչար մահուամբ վրէժ ինդրելու համար անոնց այրերէն որ փախած էին Յունաց երկիրը, եպիսկոպոսներ և քահանայներ բռնելով զրկեց Պարսկաստան, այրեց քրիստոնէութեան վերարբերեալ շատ յունարէն գրեան. քանզի այն ատեն դեռ հայերէն գիրը գանուած չէր, և յունարէն գիրը կը գործածուէին. միով բանիւ Մերուժան ջանաց բոլոր զօրութեամբ բառնալ քրիստոնէութիւնն ի Հայոց:

130. Հ. Այս չարեաց ի՞նչպէս վախճան տրուեցաւ:

Պ. Թէոդոս կայսր ի ինդրոյ սրբոյն Ներսիսի թագաւորեցուց Հայոց զՊապ, Արշակայ որդին, որ Յունաց օգնութեամբ վանեց Պարսիկները, բայց չարաչար թագաւորելով ատելի եղաւ ազգին, և իւր մոլութիւններուն համար յանդիմանուելով ի Սրբոյն Ներսիսէ՝ թունաւորեց զնա. հուսկ յետոյ խորհելով ապստամբել ի Յունաց՝ բռնուեցաւ հրամանաւ կայսեր և սպանուեցաւ, յետ թագաւորելոյ 7 տարի:

Վ. Ա. ՐԱԶԳԱՏ. 392-395

131. Հ. Պապայ ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Թէոդոս կայսր թագաւորեցուց Հայոց Վարազդատ անուն քաջ և հզօր երիտասարդ մը Արշակունի ցեղէն: Այս Վարազդատ Հռոմայեցւոց պատերազմներուն և Յունաց խաղերուն մէջ անլուր քաջութիւններ գործած էր:

132. Հ. Ի՞նչ մասնաւոր քաջութիւններ կը պատմուին Վարազդատայ:

Պ. Խորենացին ուժոյ և քաջութեան կողմանէ հաւասար կը դնէ զՎարազդատ Տրդատայ: Անգամ մը պատերազմի մէջ հինգ ախոյեան միանդամայն զարկաւ սպաննեց սրով, ուրիշ անգամ բերդի մը վրայ յարձակելով 17 հոգի նետահար թափեց պարսպէն վար, և երբ թագա-

ւորելով կու գար ի Հայս, հանդիպեցաւ աւազակներու, որք ստիպուելով փախչել անցան Եփրատ գետին կամրջէն, և քակեցին կամուրջը, իսկ Վարազդատ իբր 22 կանգուն ցատկելով անդին, հասաւ նոցա, որ զարհուրելով եղան անձնատուր:

133. Հ. Ինչպէս եղաւ Վարազդատայ վախճանը:

Պ. Վարազդատ թագաւորելէն ետքը չուզելով հնազանդել Հռոմայեցւոց, Թէոդոս կայսեր հրամանաւ ընկեցաւ թագաւորութենէն և աքսորեցաւ հեռաւոր կղզի մը:

ԱՐՇԱԿ Գ. 395-401

134. Հ. Յետ Վարազդատայ ո՞վ եղաւ թագաւոր Հայոց:

Պ. Յետ Վարազդատայ, Թէոդոս թագաւորեցուց Հայոց Պապայ երկու որդիքն, Արշակ և Վաղարշակ: Վաղարշակ մեռաւ նոյն տարին և թագաւորութիւնը մնաց Արշակայ միայն: Այս Արշակայ ժամանակ Թէոդոս կայսեր յաջորդն Արկադ- և Պարսից թագաւորը Շապուհ միաբանելով բաժնեցին Հայաստան իրենց մէջ (397): Արեւելեան մասն Արարատեան նահանգով առին Պարսիկք, արեւմտեան փոքրագոյն մասն ինկաւ բաժին Յունաց: Արշակ չուզելով հպատակել կրակապաշտ Պարսից, ընտրեց Յունաց բաժնին վրայ միայն թագաւորել, և թողուց արեւելեան մասը որ մեծագոյնն էր:

ԻՌԵՐՈՎ Գ. 398-402

135. Հ. Պարսից բաժնին վրայ ո՞վ դրուեցաւ թագաւոր:

Պ. Պարսիկք ի սկզբան թագաւոր չէրին իրենց բաժնին վրայ, յետոյ շահելու համար զՀայս, թագաւորեցուցին Խոսրով անուն Արշակունի մը: Այս Խոսրովու կուսակից նախարարներէն ոմանք յափշտակելով Արշակայ գանձը տարին առ Խոսրով: Այս պատճառաւ խռովութիւն ինկաւ ի մէջ երկու թագաւորաց, Արշակայ և Խոսրովու, պատերազմ եղաւ, և Արշակ յաղթուելով մեռաւ յետ սակաւուց: Այնուհետեւ Յոյնք Հայ թագաւոր չէրին իրենց բաժնին վրայ, և այսպէս ըստ մասին վերցաւ Արշակունեաց թագաւորութիւնը: Արշակ բոլոր Հայոց վրայ թագաւորեց հինգ տարի, և կիսուն վրայ երկու և կէս տարի միայն:

ՎՈՍՄԵԱՊՈՒՀ. 402-424.

136. Հ. Պարսից բաժնին ի՞նչ եղաւ:

Պ. Խոսրով 5 տարի թագաւորելէն ետքը թշնամացաւ Պարսից հետ, և այն ատենուան Պարսից թագաւորն Արտաշիր հանելով զնա թագաւորութենէ՝ փոխանակ նորա թագաւորեցուց զՎռամշապուհ, Խոսրովայ եղբայրը:

137. Հ. Վռամշապուհ ի՞նչպէս թագաւորեց:

Պ. Վռամշապուհ թագաւորեց մեծ խնամաւորութեամբ, և էր սիրով ոչ միայն նախարարաց

և սրբոյն Սահակայ հետ, որ այն ասեն կաթողիկոս էր Հայոց, այլ և Պարսից հետ որ մեծապէս կը յարգէին զնա:

138. Հ. Վռամշապհոյ ժամանակ ինչպէս էին Հայք և ինչ երեւելի գործ կատարուեցաւ:

Պ. Վռամշապհոյ ժամանակ խաղաղութիւն և հանդարտութիւն վայելեցին Հայք: Սուրբն Մեսրոպ խորհրդով և օգնականութեամբ Մեծին Սահակայ մեծ աշխատութեամբ հնարեց (405-408) Հայերէն այբուբենին գիրերը որ յանուն նորա կոչուեցան Մեսրոպեան նշանագիրք: Իսկոյն դպրոցներ հաստատուեցան ամէն տեղ, սուրբն Սահակ և Մեսրոպ իրենց գլխաւոր՝ աշակերտներով որ էին Եղնիկ, Դեւոնդ, Արձան, Կորիւն, Յովհան և Յովսէփ, թարգմանեցին յստակ հայերէն հին և նոր Կտակարաններն Յունարէնէ ի Հայ:

139. Հ. Թարգմանչաց գործերէն ինչ գիրք կամ գրուած ունինք:

Պ. Թարգմանչաց գործերէն ունինք բայ ի հին և նոր Կտակարանաց թարգմանութենէն, Ագաթանգեղոսի, Բուզանդայ և Կորեան պատմութիւններն, Եղնկայ գիրքը, և հին Յոյն և Ասորի հարց, Եւսեբեայ, Բարսղի, Կիւրղի, Ոսկերեանի, Սերերիանոսի, Եւագրի, Յակոբայ Մծբնացոյ, Եփրեմայ և այլոց բազմաց գործերէն մեծ մասին թարգմանութիւնները:

140. Հ. Յառաջ քան զՍահակ և զՄեսրոպ

Հայք ինչ գիր կը գործածէին:

Պ. Յառաջ քան զՍահակ և զՄեսրոպ կ'երեւել թէ հնարուած էր, այլ թէ երբ, յայտնի չէ, տեսակ մը գիր, բայց անգործածելի մնացած էր: Տէրութեան, և Հայոց դարձէն ետքն ի քրիստոնէութիւն, նաեւ եկեղեցական լեզուն մինչև Մեսրոպ, էր յունարէն կամ ասորերէն, կառավարութիւնը կը գործածէր նաեւ Պարսից լեզուն: Ոմանք կը կարծեն թէ նաեւ հայերէն կը գրուէր այս ազգերուն գիրերով:

141. Հ. Բնիկ հայ լեզուաւ ինչ հին մնացորդներ ունինք:

Պ. Խորենացոյն մէջ միայն և ուրիշ քանի մը տեղ կը գտնուին այն ժամանակին Հայոց վիպասանաց երգերէն մնացորդք, որ մինչև Խորենացոյն ժամանակ կային և կ'երգուէին բանգումբ, որ տեսակ մը հին նուագարան էր:

142. Հ. Սուրբն Սահակ և Մեսրոպ ուրիշ ինչ երեւելի գործ ըրին:

Պ. Սուրբն Մեսրոպ մեծին Սահակայ հրամանաւ առաքելաբար շրջեցաւ Հայաստանի հեռաւոր նահանգները, մանաւանդ Վրաց և Աղուանից երկիրը, անոնց լեզուին գիր հնարեց, հին և նոր Կտակարանները թարգմանել տուաւ այն լեզուներուն, և իւր աշակերտներէն բարեպաշտ և կրօնագէտ մարդիկ կարգեց այլ և այլ տեղեր առաջնորդ և քարոզիչ, և այսպէս եղաւ արդարեւ երկրորդ Լուսաւորիչ ազգին:

143. Հ. Վռամշապուհ հրչափ ատեն թագա-
ւորեց և ո՞վ յաջորդեց անոր:

Պ. Վռամշապուհ 21 տարի թագաւորելով
մեռաւ (424). այն ժամանակի Պարսից թագա-
ւորն Յազկերտ նորէն թագաւորեցուց զԽոսրով
որ տարի մը միայն ապրեցաւ:

144. Հ. Յեա Խոսրովու ի՞նչ եղաւ:

Պ. Յեա Խոսրովու Յազկերտ չուզելով Հայ
թագաւոր դնել, զրկեց ի Հայս իւր որդին Շա-
պուհ, որ իբր չորս տարի (425-428) անարգա-
բար թագաւորեց Հայոց:

145. Հ. Ի՞նչպէս կը վարուէին նախարարք Շապ-
հոյ հետ:

Պ. Նախարարք կը վարուէին Շապհոյ հետ
արհամարհանօք: Կը պատմուի թէ անգամ մը
Ատոմ Մոկացի նախարարը ցիռ որսալու ելաւ
Շապհոյ հետ խորտաբորտ տեղեր, և տեսնելով
որ Շապուհ չէր կրնար վարել ձին, ըսաւ ծաղ-
րելով. «Ինա, գնա, աստուածորդիդ Պարսից,
եթէ այր ես:» «Իուն գնա,» ըսաւ Շապուհ,
«ի քարինս դիւաց է շահատակել:» Ուրիշ ան-
գամ մը երբ կրնճ կ'որսային շամբերու մէջ հրով,
բոցը պատեց զՇապուհ, որ սկսաւ վախնալ: Ա-
տոմ ըսաւ դարձեալ ծաղրելով, «Աստուածոր-
դիդ Պարսից, ահա հայր քո և աստուած (*),
ընդէր զանդիտես:» «Կատակը թող և անցիր
յառաջ,» ըսաւ Շապուհ, «որ և ես ետեւէդ գամ

քանզի ձիս կը խրտչի:» Անատեն ըսաւ Ատոմ
ցՇապուհ քամակելով զնա. «Եթէ դուն զՄոկա-
ցիս դիւազդի կ'անուանես, ես զՄասանեանօդ
կը կոչեմ կնամարդիս:» Զայս ըսելով անցաւ
գնաց Ատոմ իւր երկիրը:

146. Հ. Շապուհ ի՞նչ եղաւ:

Պ. Շապուհ լսելով իւր հօրը Յազկերտի
հիւանդութիւնը, գնաց Պարսկաստան, և հօրը
մահուանէն ետքն սպանուեցաւ: Հայք ապստամ-
բելով վանեցին Պարսից զօրքը և իբր երեք տա-
րի մնացին յանիշխանութեան:

147. Հ. Այս երեք տարիէն ետքը ի՞նչ եղաւ:

Պ. Յազկերտի յաջորդը Վռամ, Հայերը
չահելու համար թագաւորեցուց իւր բաժնին
վրայ Վռամշապհոյ որդին Արտաշէս որ էր ութ-
եւտասնամեայ պատանի, և կոչուեցաւ պարսիկ
անուամբ Արտաշիւր:

ԱՐՏԱՇԻՐ. 428-455

148. Հ. Արտաշիւր ի՞նչ եղաւ:

Պ. Արտաշիւր իւր մելութիւններուն հա-
մար ատելի եղաւ նախարարաց, և 6 տարի թա-
գաւորեւէն ետքը ինկաւ աթոռէն հրամանաւ
Վռամայ, և այսպէս իսպառ վերցաւ Արշակուն-
եաց թագաւորութիւնը (433): Վռամ նաեւ
ղտուրն Սահակ ընկէց կաթողիկոսութենէն:

149. Հ. Սուրբ Սահակ ո՞վ էր, քաներօրդ կա-
թողիկոս էր յետ Լուսաւորչին, և ո՞րչափ ատեն

(*) Պարսիկները կրակը կը պաշտէին:

վարեց կաթողիկոսութիւնը :

Պ. Սուրբն Սահակ էր սրբի Մեծին Ներսիսի, և իններորդ կաթողիկոս յետ Սրբոյն Գրիգորի, Մեծին Ներսիսի մահուանէն ետքը (392) ընտրեցաւ կաթողիկոս Շահակ ոմն որ նստաւ և տարի, ապա Զաւէն՝ նոյնպէս և տարի, ապա Ասպուրակէս՝ 5 տարի: Ասպուրակէսի յաջորդեց Մեծն Սահակ որ վարեց կաթողիկոսութիւնը 51 տարի:

150. Հ. Մեծին Սահակայ ձեռօք Հայք ինչ մեծ եկեղեցական արտօնութիւն ստացան:

Պ. Լուսաւորչին ժամանակէն ի մէջ Հայոց և Յունաց պայման կար, որ կաթողիկոսունք Հայոց պիտի առնուին ձեռնադրութիւնը կեսարիոյ եպիսկոպոսէն: Պապ թագաւորը վերցուց այս սովորութիւնը Սահակայ ժամանակ, և Սուրբն Սահակ, իւր երեք նախորդաց պէս, առանց ձեռնադրուելու կեսարիոյ եպիսկոպոսէն, նստաւ կաթողիկոս:

151. Հ. Այս սովորութեան վերնալուծն վրայ Յոյնք ինչ բրին:

Պ. Յոյնք այս պատճառաւ նեղանալով Հայոց, չուղեցին ճանչնալ Սրբոյն Սահակայ իրաւասութիւնն իրենց բաժնին Հայոց վրայ, և հայերէն գրոյն գտնուելէն ետքը չթողին նաեւ սրբոյն Մեսրոպայ դպրոց բանալ այն բաժնին մէջ: Ուստի սուրբն Սահակ դիմելով առ կայսր և առ պատրիարքն Կոստանդնուպոլսի, հրամանաւ նո-

ցա ճանչցուեցաւ նաեւ Յունաց բաժնին մէջ: Այսպէս Հայոց եկեղեցին եղաւ ազգային անկախ եկեղեցի, առանց այլ եւս կախում ունենալու կեսարիոյ թեմէն:

ՊԱՐԱՊ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՄԻՆՉՁԵՒ

Ի ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՍ, 455-885

152. Հ. Արշակունեաց թագաւորութիւնը վերնալէն ետքը Յունաց բաժնին մէջ ինչպէս սկսաւ կառավարուիլ այն բաժնիք:

Պ. Թէոդոս Բ. կամ յաջորդ նորա այն բաժնին կառավարութիւնն յանձնեց «Կոմս» կոչուած զինուորական իշխանաց, բայց Հայ նախարարք իրենց երկիրներուն մէջ մնացին ինքնօրէն, թէպէտ հպատակ էին կայսեր, և ինչան հպատակութեան ինքնակամ տուրք կամ ընծայ կուտային կայսեր: Թէոդոս Բ. Հայոց և իւր զօրաց ապահովութեան համար շինեց Թէոդուպոլիս, ըստ Հայոց՝ Կարին:

153. Հ. Նախարարաց իշխանութիւնն ինչպէս էր Յունաց բաժնին մէջ:

Պ. Նախարարաց իշխանութիւնն այն բաժնին մէջ ի սկզբան ժառանգական էր ըստ հին սովորութեան: Զենոն կայսր (478) ապստամբութեան մը պատճառաւ փոխեց այս սովորութիւնը, և այնուհետեւ ոչ թէ նախարարաց ժառանգները լինէին յաջորդ իշխանութեան, այլ այնք զորս կայսրը կ'ընտրէր:

154. Հ. Ուրիշ ի՞նչ կարգադրութիւններ եղան Յունաց բաժնին մէջ:

Պ. Յուստինիանոս Ա. (333), և ապա Մօրիկ կայսր (384), նոր քաղաքական բաժանումներ և կարգեր հաստատեցին, այլ և այլ քաղաքներ շինեցին, կամ նորոգեցին իրենց բաժնին ամրութեան և ապահովութեան համար, և ընդհանրապէս Հայ իշխաններու կը յանձնէին այն բաժնին վերակացութիւնը: Այսպէս կը յիշուի Տաճատ, Եմաւոն և Համազասպ, վերակացուք կամ իշխանք (դուքս) Յունաց բաժնին կամ անոր մի մասին Յուստինիանոսի ժամանակ, և Մուշեղ՝ Մօրիկ կայսեր ժամանակ:

155. Հ. Յունաց բաժնին Հայք էին յանդորրու:

Պ. Յունաց բաժնին Հայք ընդհանրապէս էին յանդորրու այլակրօն ազգաց հարստահարութիւններէն մինչեւ Սելճուզեանց արշաւանքը, մինչդեռ Բուզանդեան կայսրութիւնը դեռ զօրաւոր էր. բայց դառն հալածում և նախատինք կը կրէին Յոյներէն կրօնական կամ եկեղեցական խտրութեանց համար:

156. Հ. Ի՞նչ բաներու մէջ կը տարբերէր Հայոց եկեղեցին յունականէն:

Պ. Հայոց եկեղեցին կը տարբերէր յունականէն, նախ՝ քանի մը արարողութեանց կողմանէ, և երկրորդ՝ վասն զի Հայք չճանչցան Քաղկեդոնի ժողովը:

157. Հ. Արարողութեանց կողմանէ Հայոց տարբերութիւնն ի՞նչ էր Յոյներէն:

Պ. Արարողութեանց կողմանէ Հայոց դըժխաւոր տարբերութիւնն Յոյներէն էր հաղորդութեան հայն անխմոր ընել, բաժակին մէջ ջուր չխառնել, Սուրբ Աստուածը խաչեցարիւ երգել, դեկտեմբերի 25 ին ուրոյն Ծննդեան տօն չկատարել և ասոնց նման բաներ:

158. Հ. Քաղկեդոնի ժողովին վէճն ի՞նչ էր:

Պ. Քրիստոնէութեան նախնի դարերուն մէջ հարիւրաւոր եպիսկոպոսունք այլ և այլ երկիրներէ գալով ժողովով կ'որոշէին եկեղեցական կամ կրօնական ծանր խնդիրներ, Այսպիսի ժողովներ կը կոչուէին Տիեզերական ժողով: 325ին եղաւ Նիկիա այսպիսի Տիեզերական ժողով մը, ուր առաջիկայ գտնուեցաւ ի Հայոց Լուսաւորչի որդին Սուրբ Արիստակէս: Երկրորդ Տիեզերական ժողովն եղաւ Կոստանդնուպոլիս 380 ին, և երրորդը՝ Եփեսոս 431 ին: 451 ին ուրիշ ժողով մը եղաւ Քաղկեդոն: Հայք որ առաջին երեք ժողովները կը ճանչնային իբրեւ տիեզերական, այսինքն բոլոր քրիստոնէական եկեղեցին ներկայացնող ժողով, Քաղկեդոնիսը չի ճանչցան այլ եւ այլ պատճառներու համար:

159. Հ. Յոյք ի՞նչ կը պահանջէին ի Հայոց:

Պ. Յոյք կը պահանջէին ի Հայոց իրենց ծէսերը փոխել ըստ ծիսից Յոյն եկեղեցւոյն, և ընդունել Քաղկեդոնի ժողովն իբրև Տիեզերական

Ժողով: Այս խնդրոց համար մեծամեծ խռովութիւններ եղան երկու ազգաց մէջ, և շատ անգամ Ժողովներ ըրին Հայք թէ առանձին և թէ Յունաց հետ, բայց չկրցան միաբանել: Այս խնդիրներուն համար Յոյնք կը հալածէին և իբր հերձուածող կը նախատէին զՀայս:

160. 2. Արշակունեաց թագաւորութեան վերնայէն ետքը ի՞նչպէս կառավարուեցաւ Պարսից բաժինը:

Պ. Արշակունեաց թագաւորութեան վերնայէն ետքը Պարսիկք սկսան կառավարել իրենց բաժինը մարզպաններով, այսինքն՝ կուսակալներով. բայց Հայ նախարարք իրենց երկիրներուն մէջ կը վարէին տեսակ մը ինքնօրինութիւն, և ունէին առանձին զօրք:

161. 2. Պարսիկք զ՞ով դրին մարզպան Հայոց վրայ:

Պ. Յազկերտ զրկեց ի Հայս Վեհմիհրչապուհ անուն մարզպան մը որ խաղաղութեամբ վարեց իշխանութիւնը: Յետ նորա մարզպանութիւնը յանձնուեցաւ Սիւնեաց իշխանին Վասակայ:

162. 2. Այս վիճակը որչափ ատեն տեւեց:

Պ. Այս վիճակը չտեւեց ընդ երկար, քանզի Յազկերտ Բ. Պարսից թագաւորը, Յունաց դէմ յաղթութիւններէն մեծամտելով, գրգռութեամբ իւր առաջին պաշտօնէին Միհրնբրտէհ հրաման ըրաւ Հայոց, Վրաց և Աղուանից թողուլ ըրիստոնէութիւնը:

163. 2. Ի՞նչպէս եկաւ այս հրամանը:

Պ. Յազկերտ գրեց երկայն նամակ մը ուր կը պարտաւէր ըրիստոնէից հաւատքն իբրև սուտ, և կը դովէր Պարսիցն իբրև ճշմարիտ, և կը ստիպէր զՀայս ընդունել զայն:

164. 2. Ի՞նչ էր Պարսից կրօնքը:

Պ. Պարսից կրօնքին գլխաւոր վարդապետութիւնն էր երկրպագել արեդական և կրակի իբրև Աստուծոյ:

165. 2. Հայք ի՞նչ ըրին այն նամակն ընդունելով:

Պ. Իսկոյն եկեղեցական և աշխարհական մեծերէ բազկացեալ ընդհանուր ժողով գումարելով հերքեցին Յազկերտի նամակը գրով, և իմացուցին թէ, թէպէտ պատրաստ էին ծառայել թագաւորին և անոր հրամաններուն հնազանդիլ, չէին կրնար սակայն ճշմարիտ Աստուածը թողլով՝ արեւ և կրակ պաշտել:

166. 2. Յազկերտ ի՞նչ ըրաւ Հայոց:

Պ. Յազկերտ բարկանալով, Պարսկաստան կոչեց (450) Հայ նախարարաց երեւելիները, որ շատ ընդդիմանալէն ետքը, վաինալով թագաւորին սպառնալիքէն, առ երեսս ընդունեցան հրամանը մեծամեծ պարգեւներով և մոգերու բազմութեամբ դարձան Հայաստան:

167. 2. Ո՞վ էին մոգերը:

Պ. Մոգ կը կոչուէին Պարսից կրօնքին վարդապետները:

168. Հ. Յազկերտ ինչո՞ւ համար մոգեր զրկեց Հայաստան:

Պ. Մոգերուն զրկուելուն նպատակն էր բոլոր Հայաստանի մէջ ցրուելով սորվեցունել Հայոց Պարսից կրօնքը, եկեղեցիները կործանել և անոնց տեղ կրակատուններ շինել:

169. Հ. Յաջողեցա՞ւ Յազկերտի այս խորհուրդը:

Պ. Ոչ, Հայք քաջալերուելով իրենց եկեղեցականներէն որոց գլխաւորն էր Սուրբն Աւետոյ Երէց, վռնտեցին մոգերը, և միաբանեցան զինուք դէմ դնել, եթէ Յազկերտ բռնի ստիպէր զնոսա ուրանալ քրիստոնէութիւնը:

170. Հ. Հայոց այս ընդդիմութիւնը լսելով ի՞նչ ըրաւ Յազկերտ:

Պ. Բարկանալով զօրք զրկեց Հայոց վրայ բռնի ստիպել ազգը յուրացութիւն:

171. Հ. Հայք ի՞նչ ըրին:

Պ. Հայք առաջնորդութեամբ Մամիկոնեանց նախարարին Մեծին Վարդանայ որ սպարապետ էր Հայոց, պատրաստուեցան դէմ դնել պատերազմաւ:

172. Հ. Հայոց այս ընդդիմութիւնն ապստամբութիւնն էր:

Պ. Ո՛չ, Հայք հաւատարիմ հպատակ էին Պարսից, կենօք և մահու պատրաստ էին ծառայել ատէրութեան. Հայոց ընդդիմութիւնն էր իրենց կրօնքին դէմ եղած բռնութեան համար:

173. Հ. Բոլոր Հայք միաբան էին յայտ:

Պ. Ոչ, Վասակ Սիւնեաց իշխանը որ մարդպան էր, նախարարներէն զմանս իւր կողմը շահելով միաբանեցաւ Պարսից հետ և մեծ ֆրաստուաւ Հայոց: Բայց Մեծն Վարդան և բոլոր ուխտապահ նախարարք ժողովեցան Արտաշուկամ Աւարայրի դաշտն ի պատերազմ Պարսից դէմ որոց հետ էին Վասակեանք:

174. Հ. Ի՞նչ եղաւ այս պատերազմին վախճանը:

Պ. Վարդանեանք վեհ քաջութեամբ կռուեցան թշնամոյն դէմ որ շատ աւելի էր թըռուով քան զնոսա. բայց որովհետեւ Վարդան ուրիշ երեւելի նախարարներով ինկաւ պատերազմին մէջ, զօրքը ցրուեցան և ազաւինեցան ամուր տեղեր: Այս է Վարդանանց պատերազմը որ եղաւ 451 ին և որոյ յիշատակը կը տօնէ տարուէ տարի Հայաստանեայց Ս. եկեղեցին: Հայոց կողմէն անկեղոյ թիւն էր 1035 որոց Ծը երեւելի նախարարներ էին: Բան զեռապատիկն աւելի էր Պարսից կողմէն ինկողներուն թիւը:

175. Հ. Այս պատերազմէն ետքը Պարսիկներն ի՞նչ ըրին:

Պ. Յազկերտ՝ Ատրորմիզդ անուն զոմն զըրկեց մարդպան Հայոց փոխանակ Վասակայ: Ատրորմիզդ պատուէր առած էր թագաւորէն սիրով վարուիլ Հայոց հետ, բայց Հայոց կզերէն քանի մը երեւելիներ, որոց գլխաւորներն էին Յովսէփ կաթողիկոս՝ մեծին Սահակայ յաջորդը,

Սահակ եպիսկոպոս Ռշտունեաց, որ քաջ պարսկերէն գիտէր, և սուրբն Ղեւոնդ երէց չղթայակապ զրկուեցան Պարսկաստան:

176. Հ. Նախարարք ի՞նչ ըրին:

Պ. Նախարարք տեսնելով զՅազկերտ մեղմացեալ իւր առաջին խտուրթենէն, գայլին խնդրել նոր և հաստատուն վարչութիւն ազգին համար, զնայ նաև Վասակ յուսարով մեծ պատիւներ ընդունել թագաւորէն ի վարձ իւր հաւատարիմ ծառայութեան, բայց իբրև չարագործ դատապարտուելով, մեռաւ չարաչար ի բանտի:

177. Հ. Յազկերտ ի՞նչ ըրաւ նախարարաց:

Պ. Յազկերտ հակառակ իւր խոստման չջնասել նոցա, չղթայակապ զրկեց զնոսա կապեալ քահանայից հետ հեռաւոր քաղաք մը, ուր Յովսէփ կաթողիկոս, Սահակ եպիսկոպոս և Ղեւոնդ երէց, ուրիշ քանի մը քահանայիւք և սարկաւազօք մեռան մարտիրոսական մահուամբ: Այս են Ղեւոնդեանք որոց կատարումը եղաւ 454 ին, և զորոց յիշատակը կը ածնէ Հայաստանեայց եկեղեցին: Իսկ նախարարք քանի մը տարի Պարսկաստան մնալէն ետքը, Յազկերտի յաջորդին Պերողի ժամանակ արձակուեցան (464) և եկան իրենց երկիրը:

178. Հ. Հայք ուրիշ ի՞նչ կրօնական պատերազմ ունեցան:

Պ. Թէպետ Ատրորմիզդ և յաջորդ նորա

Ատրվշնասպ մարզպանք (452-481) քաղցրութեամբ կը վարուէին և հալածումը դադրած էր, բայց կրակապաշտութեան ազդեցութիւնը կը զօրանար: «Ջայս տեսնելով Հայոց նախարարներէն ոմանք, խորհեցան վճռաբեկ Պարսիկներն Հայաստանէ, և ընտրելով Վարդանայ եղբորդին զՎահան Մամիկոնեան՝ սպարապետ, և զՍահակ Բ. Բագրատունի՝ մարզպան, սկսան պատերազմը, խորհրդակից և օգնական ունենալով ինքեանց զՅովհան մանդակունի, որ այն առեւն կաթողիկոս էր Հայոց:

179. Հ. Այս պատերազմն ի՞նչպէս յաւաջ դնաց:

Պ. Հայոց նախարարաց փոքր մասը սակաւ զօրօք իբրև հինգ տարի (481-485) մեծամեծ նեղութեանց և դժուարութեանց համբերելով, դէմ դրին հինգ Պարսիկ զօրապետաց, սպաննելով անոնցմէ զոմանս, թէպէտ Հայ նախարարներէն եւս քանի մը երեւելիներ մեռան, ինչպէս Սահակ բագրատունի, այն որոյ խնդրով գրեց Խորենայլին իւր պատմութիւնը: Այս եղաւ երկրորդ կրօնական պատերազմն Հայոց:

180. Հ. Ի՞նչ վախճան ունեցաւ այս պատերազմը:

Պ. Հայոց այս պատերազմին վերջին տարին Պարսից վրայ թագաւորեց Պերողի եղբայրը Վաղարշ, որ ուզելով իւր բոլոր տէրութեան մէջ գաղթեցունել խռովութիւնները» Հայերը հաշ-

տեցուց՝ անոնց խնդիրները կատարելով, և մարդ-
պան կարգեց Հայոց Անդրիկան անուն Պարսիկ
իշխան մը. բայց քիչ ետքը նոյն Անդրիկանայ միջ-
նորդութեամբ մարդպանութիւնը տրուեցաւ Վա-
հանայ ի մեծ ուրախութիւն Հայոց:

181. Հ. Հայաստանի խաղաղութիւնը ո՞րչափ
տեւեց:

Պ. Իբր ութ տարի ետքը Պարսից թագա-
ւորը կաւատ նորէն փորձեց Պարսից կրօնքին
դարձունել Հայերը, բայց Վահան ընդդիմացաւ
պատերազմաւ և վանեց Պարսիկները: Այս եղաւ
երրորդ կրօնական պատերազմ Հայոց:

182. Հ. Վահան ո՞րչափ ատեն վարեց մարդ-
պանութիւնը և ո՞վ ունեցաւ յաջորդ:

Պ. Վահան իբր 25 տարի վարելով մարդ-
պանութիւնը մեռաւ (510): Վահանայ յա-
ջորդեց հրամանաւ կաւատայ եղբայր նորա
Վարդ (510-514), ապա Մժէժ Գնունի որ վա-
նեց Հայոց վրայ յարձակող Հոները, որ կով-
կասու կողմերը բնակող բարբարոս ազգերէն
էին, և իբր 30 տարի վարեց մարդպանութիւնը
(514-544): Մժէժի յաջորդեցին քանի մը Պար-
սիկ մարդպաններ, որոց վերջինն էր Սուրէն
(552-564):

183. Հ. Սուրենի ժամանակ ի՞նչ պատահեցաւ:

Պ. Հալածումը նորոգուեցաւ, և Հայք
ապստամբելով առաջնորդութեամբ Վարդանայ
Բ. ի Մամիկոնների, եղբորորդւոյն Վահանայ, ի

սկզբան յաջուեցան: Սուրէն սպանուեցաւ, և
Հայք անձնատուր եղան կայսեր: Այս եղաւ Հա-
յոց չորրորդ և վերջին կրօնական պատերազմ:
Բայց կաւատայ յաջորդը Խոսրով Ա. նորէն նուա-
ճեց իւր բաժինը, և դրուեցաւ Պարսիկ մարդ-
պան ձիհը Վրոն Միհրան (578):

184. Հ. Այնուհետեւ Հայ մարդպան չունեցան
Հայք:

Պ. Այնուհետեւ մինչեւ Պարսից տէրու-
թեան կործանումը (632) դրուեցան Հայ մարդ-
պաններ, Սմբատ բազրատունի բազմայաղթ (593
-600): Դաւիթ սահառունի (604-625) և Սմբա-
տայ որդին Վարազտիրոց (625-632):

185. Հ. Յետ Մեծին Սահակայ մինչեւ Պարսից
տէրութեան կործանումը քանի՞ կաթողիկոսունք
նստան Հայոց, և ո՞յք են երեւելիները:

Պ. Յետ Մեծին Սահակայ մինչեւ Պարսից
տէրութեան կործանումը (440-632) նստան իբր
22 կաթողիկոսք, յորս երեւելիք են՝ սուրբն Մես-
րոպ իբր տեղապահ (440), վեց ամիս միայն.
Յովսէփ որ նահատակեցաւ ի Պարսս (444-454).
Դիւա (455-476). Յովհան մանդակունի (480-
487). Բարկէն (487-492) առ որով սկսաւ Քաղ-
կեդոնի ժողովին վէճը. ներսէս աշտարակեցի
(524-533). Մովսէս Բ. (551-594) որ տոմարը նո-
րոգեց և հաստատեց Հայոց թուականը (551).
Աբրահամ Ա. (594-617) առ որով բաժնուեցաւ
Վրաց եկեղեցին ի Հայոց Քաղկեդոնի խնդրոյն

պատճառաւ . Կովիտաս կաթողիկոս (617-625) որ նորէն շինեց Վաղարշապատու մայր եկեղեցին (Էջմիածին) և Հռիփսիմեանց վկայարանը . Եզր կաթողիկոս (628-639) որ ջանաց ընդունել տալ Հայոց Քաղկեդոնի ժողովը :

186. Հ. Թարգմանիչներէն ետքը մինչեւ Պարսից տէրութեան կործանումը Հայոց մէջ ի՞նչ հեղինակներ ելան :

Պ. Թարգմանիչներէն ետքը մինչեւ Պարսից տէրութեան կործանումը, յետ կիսոյ Ե. դարուն, յիշուելու արժանի են՝ Մովսէսի Խորենացւոյ, Եղիշէի Փարպեցւոյն պատմութիւնները, քանի մը գիտնական գրուածներ, ինչպէս Դաւթի անյաղթի փիլիսոփայութիւնը խրթին հելլենաբանութեամբ և Խորենացւոյն աշխարհագրութիւնը : Կան նաեւ քանի մը կրօնական գրուածներ, այսինքն՝ մեկնութիւնք, ճառք և ազօթք յանուն Յովհաննու Մանգակունւոյ, Եղիշէի, Խորենացւոյն, Մամբրէի և Դաւթի անյաղթի . այս ժամանակի թարգմանութիւնք կ'երեւին Փիլըն և Աղեքսանդրի պատմութիւնք :

187. Հ. Պարսից տէրութիւնը ի՞նչպէս և ե՞րբ ջնջուեցաւ, և ո՞ր տէրութեան անցաւ Հայաստանի այն մասն որ Պարսից էր :

Պ. Պարսից տէրութիւնը ջնջեցին Արաբացիք 632 ին, և Հայաստանի այն մասն որ Պարսից էր՝ անցաւ Յունաց . Յոյնք գունդ մը զօրք կը պահէին հոն, բայց Հայ իշխան մը կը դրուէր Պատ-

րիկ կամ Կիւրապաղատ անուամբ, և ուրիշ Հայ իշխան մը, կամ նոյն ինքն Պատրիկը, կը վարէր Հայ զօրաց սպարապետութիւնը :

X 188. Հ. Պարսից տէրութեան ջնջուելէն ետքը, Յունաց կողմէն դրուած Պատրիկները կամ Կիւրապաղատները կրնա՞ն յիշել :

Պ. Պարսից տէրութեան ջնջուելէն, այն է 632 էն ետքը Յունաց կողմէն Հայոց վրայ դրուած Պատրիկները կամ կիւրապաղատներն էին՝

1. Դաւիթ սահառունի երկրորդ անգամ (632-634) .

2. Թէոդորոս ուշտունի (636-643) .

3. Վարազտիրոց երկրորդ անգամ (644) :

4. Մմբատ, Վարազտիրոցայ որդին (644-654) .

5. Համազասպ Մամիկոնեան (654-659) : Այս միջոցին, այսինքն՝ 654-660, սպարապետ էին Թէոդորոս ուշտունի, և Վարդ Պատրիկ Թէոդորոսի որդին :

189. Հ. Դո՞հ էին Հայք Յոյներէն :

Պ. Ոչ : Միշտ հալածու՞մ և նեղութիւն կը կրէին Յոյներէն կրօնական ինդրոց պատճառաւ :

190. Հ. Ո՞րչափ տեւեց Յունաց իշխանութիւնը :

Պ. Յունաց իշխանութիւնը տեւեց իբր 20 տարի (633-653) :

191. Հ. 653 էն ետքը Հայք ի՞նչ եղան :

Պ. Արաբացիք արդէն 637 էն հեռէ սկսած էին յարձակել Հայաստան : 640 ին առին Դուին : Հայք մէկ կողմանէ Յունաց բռնութենէն և միւս

կողմանէ Արաբացւոց յարձակումներէն նեղուելով, հպատակեցան Ամիրապետաց (653): Քանի մը տարի ետքը Մուսլիա ամիրապետ կուսակալ դրաւ Հայոց, ըստ խնդրոյ նոցա, գրիգոր մամիկոնեան, Համազասպայ եղբայրը, Պատրիկ անուամբ (659-683), և Հայք հանդարտութիւն վայելեցին:

192. Հ. Ո՛րչափ տեւեց հանդարտութիւնը:

Պ. Յետ մահուան Մուսլիա ամիրապետի (680) խռովութիւն ինկաւ Արաբացւոց մէջ և բոլոր տէրութիւնը վրդովեցաւ, ուստի և Հայաստան սկսաւ նեղութիւն կրել ասպատակներէ որ կու գային հիւսիւսէն և հարաւէն: Գրիգոր Մամիկոնեան մեռաւ ասոնց դէմ պատերազմի մէջ (683), և Յոյնք համարձակութիւն գտնելով նորէն տիրեցին Հայոց (680-693) և նորէն սկսան հալածանք և նեղութիւնը կրօնական խնդրոց համար:

193. Հ. Այս միջոցին (680- 693) ո՞վ պաշտպան կեցաւ Հայոց իբրև իշխան կամ պատրիկ:

Պ. Այս միջոցին պաշտպան կեցան Հայոց իբրև իշխան կամ պատրիկ՝ Աշոտ Բագրատունի Բիւրատեան (685-690), Ներսէհ կամնարական (690-693) և Սմբատ Բիւրատեան եղբայր Աշոտոյ (695-704) իբրև սպարապետ:

194. Հ. Հայաստան մնաց Յունաց ձեռքը:

Պ. Քիչ ժամանակ ետքը (693) Արաբացիք նորէն տիրեցին Հայոց: 693 էն մինչև 742 եկան

Արաբացի ոստիկանք՝ Աբդլլա, Կաշմ (Գասէմ), Վիլիթ (Վէլիա), Մահմէտ և Աբդլազիզ, որոց դէմ կուռեցան շատ անգամ Սմբատ Բիւրատեան և Ներսէհ կամնարական ուրիշ նախարարներով: Հայոց այս ընդդիմութիւնը զայրացուց թշնամին, և Նախճուան և ուրիշ քանի մը տեղ Հայ նախարարներ և ուրիշ մարդիկ նենդութեամբ մուծուելով եկեղեցին՝ այրեցան կենդանուոյն:

195. Հ. Ո՛րչափ տեւեցին այս նեղութիւնը:

Պ. 742 ին եկաւ ի Հայս Մրուան ոստիկան որ ազնուագոյն էր քան իւր նախորդները. այն ատեն երեւելի էր Հայոց մէջ Բագրատունի իշխան մը, Աշոտ Վասակեան, որոյ իմաստութեան և ազնուութեան հաճելով Մրուան՝ կացուց զնա (743) Պատրիկ Հայոց « իշխանից իշխան » ատորոտով, և անոր յանձնելով երկիրը, ինք գնաց առնուլ ամիրապետութիւնը:

196. Հ. Այս Աշոտ ո՞վ էր:

Պ. Այս Աշոտ էր բագրատունի թագաւորաց նախկին, այսինքն Բագրատունեաց առաջին թագաւորին Աշոտոյ մեծի հաւուն հաւը: Բագրատունի թագաւորաց մեզի ծանօթ ազգաբանութիւնը կը հասնի մինչև այս Աշոտ:

197. Հ. Աշոտ ի՞նչ վախճան ունեցաւ:

Պ. Հայ նախարարներէն ոմանք խորհեցան ասպտամբել արաբացիներէն, և երբ Աշոտ վասակար համարելով այս խորհուրդը չուղեց միա-

բանել անոնց հետ, միւս իշխանք կուրացուցին զնա (758), և ապստամբելով չարաչար յաղթուեցան:

198. չ. Աշոտէն ետքը Հայք ինչ եղան:

Պ. Թէպէտ 760 էն մինչև 850 քանի մը բազրատունի իշխանք, ինչպէս Սահակ (760-766), Բագարատ (835-848) և Սմբատ սպարապետ՝ Աշոտոյ թոռնորդին, ժամանակ ժամանակ դրուեցան պատրիկ, ամիրապետք չլստահելով նոցա, կը զրկէին ոստիկաններ, յորոց ոմանք շատ նեղութիւն կու տային Հայոց:

199. չ. Այս ոստիկաններէն ո՞վ կը յիշուի:

Պ. Այս ոստիկաններէն կը յիշուին Եղիա, Պէքիր՝ սպաննող Սահակայ պատրիկի, Հասան, Խուզխմա, Հոշ, Ապուսէթ որ շղթայակապ զրկեց զԲագարատ պատրիկ (848) առ ամիրապետն իբրև յանցաւոր: Ապուսէթ սպաննուեցաւ Սասունցիներէն, բայց այս սպաննութեան վրէժը խընդրեցաւ բոլոր ազգէն: Բուզա ոստիկան բազմութեամբ զօրաց եկաւ Հայաստան, և բռնելով տարաւ Պաղտատ Հայոց և Վրաց գրեթէ բոլոր իշխանները, ընդ որս և զՍմբատ, Աշոտոյ մեծի հայրը, որ սպարապետի պատիւ ունէր, և բանտի մէջ մեռաւ Պաղտատ իբր խոտորվանող:

200. չ. Այս սոսկալի հարուածէն ետքը ինչ եղաւ Հայաստան:

Պ. Հայաստանի մէջ Բուզայի բռնութենէն ազատ մնացած էր միայն Բագրատունեաց

երկիրը (Շիրակ և Արշարունիք) զոր կը կառավարէր պատանին Աշոտ, Սմբատայ սպարապետի որդին, որ և Ալի անուն մահմետականացեալ Հայու մը միջնորդութեամբ կարգեցաւ 859 ին այն ժամանակուան Ամիրապետէն «Իշխան իշխանաց» Հայոց, և ապա 885 ին անուանեցաւ թագաւոր ուրիշ Ամիրապետէ մը: Այսպէս կ'սկսի Հայոց պատմութեան երրորդ ժամանակը որ է ժամանակ իշխանութեան Բագրատունեաց:

201. չ. Պարսից տէրութեան կործանելէն մինչեւ Բագրատունեաց թագաւորութիւնը, քանի՞ կաթողիկոս նստաւ, և ո՞րք են երեւելիները:

Պ. Պարսից տէրութեան կործանելէն մինչև Բագրատունեաց թագաւորութիւնն, այն է 632 էն մինչեւ 885, նստան 21 կաթողիկոսունք, որոց երեւելիներն են՝ 1. Ներսէս Գ. շինող (640-661), այսպէս կոչուած է շատ և մեծամեծ շինութիւններուն համար. 2. Եղիա կաթողիկոս (703-717), առ որով Ազուանից եկեղեցին փորձեց բաժնուիլ Հայոց եկեղեցիէն ընդ որոյ իրաւասութեամբ էր. 3. Յովնան Գ. իմաստասէր (717-728), Հայոց եկեղեցւոյն երեւելի աստուածաբաններէն մին. 4. Սիոն կաթողիկոս (766-775), որ երեւելի է եկեղեցական բարեկարգութեանց համար. 5. Զաքարիա Ա. (854-876), Բուզայի ժամանակ, Զաքարիա, ժամանակին նեղութեան պատճառաւ, մի օրուան մէջ ձեռնադրուեցաւ սարկաւազ, վարդապետ, եպիսկոպոս և կաթո-

ղիկոս: Այս Զարարիա ջանաց միարանութիւն
ընել է մէջ Հայոց և Յունաց ընդունելով Բաղ-
կեղոսի ժողովը. 6. Գէորգ Բ. կաթողիկոս (876-
897) որ օծեց զԱշոտ Ա. Մեծ, Բագրատունեաց
առաջին թագաւորը:

202. Հ. Հայոց մէջ ինչ երեւելի հաստատու-
թիւն սկսաւ կամ ծաղկեցաւ այս ժամանակին մէջ:

Պ. Այս ժամանակին մէջ, Պարսից տէրու-
թեան կործանելէն մինչեւ Բագրատունեաց
թագաւորելը (632-885), սկսան կամ ծաղկե-
ցան Հայոց մէջ հաստատութիւնք վանորէից,
այսինքն մենաստանք միանգամայն ուսումնա-
րանք, յորս շատեր, գլխաւորապէս կղերականք,
կ'առանձնանային վարել ճգնողական կեանք,
կամ ուսանել եկեղեցական և աշխարհական
ուսմունք:

203. Հ. Այս ժամանակին մէջ ինչ գլխաւոր
վանք կը յիշուին:

Պ. Այս ժամանակին մէջ ծաղկեցաւ Գլա-
կայ վանքը որ և կը կոչուի Խննակնեան կամ Ս.
Կարապետի վանք ի Տարօն, որոյ առաջին հաս-
տատութիւնն եղած էր Լուսաւորչէն: Այս ժա-
մանակին մէջ կը ծաղկէին նաեւ Աստուածածնի
վանքն յԱրագածոտն, և Մագենոցաց ուխտ կոչ-
ուած վանքն ի Սիւնիս, որք միանգամայն ան-
ուանի ուսումնարաններ կամ կղերանոցներ էին:

204. Հ. Ի՞նչ հեղինակներ երեւեցան ի Հայս
այս ժամանակին մէջ:

5

Պ. Այս ժամանակին մէջ, գլխաւորապէս
է. և Բ. դարերուն ծաղկող հեղինակներն են,
Իբրեւ պատմիչ Յովհան Մամիկոնեան է. դա-
րուն, հեղինակ պատմութեան Տարօնոյ. Սերիոս
է. դարուն, գրած է Հերակլ կայսեր արշաւա-
նաց պատմութիւնը. Մովսէս Կաղանկատուացի
նոյն դարուն մէջ, ունի Աղուանից պատմութիւն.
և Ղեւոնդ երէց Բ. դարուն մէջ, գործ է Արա-
բացոց արշաւանաց վրայ ի Հայս: Իբրեւ հռե-
տոր նշանաւոր եղած կը թուի է. դարուն մէջ
Մովսէս Սիւնեցի, քերթող կամ քերթողահայր
անուանեալ. սորա գործ է հաւանականապէս
Պիտոյից գիրքը: Գիտնական նիւթոց վրայ գրող
է է. դարուն մէջ Անանիա Շիրակացի որ ունի
Աստեղագիտական գրուած մը «Յաղագս երկ-
նից»: Իբրեւ Աստուածարանական գործ յիշուե-
լու արժանի են Յովհաննու Խմաստասիրի երկու
ճառք աղանդաւորաց ոմանց դէմ, և Թէոփորոսի
Գոթենաւորի ճառն ընդ դէմ Մայրագոմեցւոյն
որ երեւելի վարդապետ էր Հայոց, հակառա-
կորդ եղրի կաթողիկոսի: Իբր մեկնիչ երեւելի է
Գրիգոր Արշարունի, իսկ հոգեւոր երգերէ կամ
տաղերէ՝ յիշուելու արժանի է Կոմիասայ կա-
թողիկոսի Հռիփսիմեանց Անձինքը:

205. Հ. Ի՞նչ թարգմանութիւններ եղան այս
ժամանակին մէջ:

Պ. Այս ժամանակին մէջ գլխաւոր թարգ-
մանութիւնք են, թէպէտ հին թարգմանչաց ո-

ճէն շատ հեռու, Սոկրատայ սկոլաստիկոսի եկեղեցական պատմութիւնը՝ ձեռամբ Փիլոնի Տիրակացւոյ, և Դիոնեսիոսի արիսպագացւոյն, Կիւրզի և Նիսացւոյն գործերէն ոմանք՝ ի ձեռն Սանփանոսի սիւնեցւոյն:

Մ Ա Ս Ն Գ .

Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Բ Ա Գ Ի Ր Ա Տ Ո Ի Ն Ե Ա Յ

885 - 1079

206. Հ. Բագրատունեաց թագաւորութեան ընդարձակութիւնը ո՞րչափ էր:

Պ. Բագրատունեաց թագաւորութիւնը կը պարունակէր հին Հայաստանի փոքր մասն, այսինքն գրեթէ Արարատեան նահանգը միայն, որոյ երեւելի գաւառը Շիրակ արդէն կը վերաբերէր Բագրատունեաց:

207. Հ. Բագրատունեաց բուն երկիրը ո՞րն էր, և այս ցեղն ի՞նչպէս ստացաւ Շիրակ:

Պ. Բագրատունեաց բուն կամ ժառանգական երկիրն էր ի վաղուց Բարձր Հայոց Սպեր գաւառը: 783 ին Աշոտոյ Մեծի հաւն Աշոտ մսակեր, Սպեր գաւառը տալով իւր եղբոր Շապհոյ, ինք գնեց Շիրակ գաւառը Կամսարականներէն

որոց ժառանգութիւնն էր այն գաւառը: Այնուհետեւ Բագրատունիք ծաղկեցուցին Շիրակ և պահեցին զայն մինչեւ Աշոտ մեծ:

208. Հ. Հայաստանի մնացեալ մասերն որո՞ւ ձեռք էին:

Պ. Արեւմտեան նահանգներն, ինչպէս Բարձր Հայք, Զորբորդ Հայք և Տարուբերան, էին Յունաց ձեռքը. հարաւային նահանգներն, ինչպէս Աղձնիք, Կորճայք, Պարսկահայք, արարացի ոստիկանաց կամ ամիրայից ձեռք. հիւսիսային նահանգները՝ Գուգարք, Արցախ, Ուտի, Փայտակարան, մեծաւ մասամբ Վրաց և Աղուանից ձեռքը: Կը մնային միայն Այրարատ, Սիւնիք և Վասպուրական: Վերջին երկուքն էին ժառանգութիւն Սիւնեաց և Արժրունեաց, և գրեթէ անկախ էին: Վասպուրական յետ սակաւուց բոլորովին զատուելով եղաւ առանձին թագաւորութիւն:

ԱՇՈՏ Ա. ՄԵՆ. 885-889

209. Հ. Բագրատունեաց առաջին թագաւորին վրայ ի՞նչ կը պատմուի:

Պ. Բագրատունեաց առաջին թագաւորն Աշոտ Մեծ իմաստութեամբ վարեց իւր իշխանութիւնը, իննամեցուց ինքեան Արժրունեաց և Սիւնեաց տուները, իւր դստերաց մին տալով Սիւնեաց Վասակ գափուուն իշխանին, և միւսն Արժրունեաց (Վասպուրականի) Գրիգոր Գերենիկ իշ-

խանին, եղաւ սիրելի և պատկառելի բոլոր ազգին: Նաև օտար իշխաններ մանաւանդ Յունաց կայսերը, Վասիլ Ա. (867-878) և Լեւոն իմաստասէր (886-911), կը յարգէին զՍշոտ: Կըսուի թէ Սշոտ գնաց յայցելութիւն Լեւոնի: Սշոտ մեռաւ 889 ին թագաւորելով 5 տարի, և յաջորդեց երէց որդին Սմբատ Ա.:

ՄԲԲՏ Ա. 890-914

240. Հ. Սմբատայ առաջնոյ անձին և անոր թագաւորութեան վրայ ի՞նչ կը յատմուի:

Պ. Սմբատ էր, իբր պատերազմող, քաջ և անվեհեր, իբրև թագաւոր, աշխուարարոյ, համբերող և անյիշաչար: Ունէր մեծ փափաք և փոյթ ծաղկեցունել իւր թագաւորութիւնը, բայց ատելութիւն և նախանձ անպակաս էին՝ և այս պատճառաւ խռովութիւնք և պատերազմունք ներքին և արտաքին թշնամեաց երեսէն չթողուցին նմա հասնել իւր փափաքանաց:

241. Հ. Սմբատայ ներքին և արտաքին թշնամիք ո՞վ էին:

Պ. Սմբատայ ներքին թշնամիք էին հօրեղբայր նորա Աբաս զոր սպարապետ կարգած էր Սշոտ, Վասպուրականի իշխանք Սշոտ և երկու Գագիկը Արծրունիք: Արտաքին թշնամիներն էին արաբացի ոստիկանք Ափշին և Յուսուփ յաջորդ նորա:

242. Հ. Աբաս ի՞նչ ըրաւ:

Պ. Աբաս ուղերով թագաւորել փոխանակ

Սմբատայ, սպստամբեցաւ, և պատերազմելով Սմբատայ դէմ յաղթուեցաւ: Սմբատ սպարապետութիւնը տուաւ իւր եղբորը, Շապհոյ:

243. Հ. Սշոտ Արծրունի ո՞վ էր և ի՞նչ ըրաւ:

Պ. Սշոտ Արծրունի, Սմբատայ քեռորդին, Սշոտոյ մեծի թոռը, Դերենկան որդին, էր իշխան Վասպուրականի որ Արծրունեաց ժառանգական երկիրն էր: Սշոտ Աբասէ օրինակ առնելով սպստամբեցաւ իւր մօրեղբորէն Սմբատէ, և միացաւ Սմբատայ թշնամոյն արաբացի ոստիկանին և զոր հետ, բայց աներ նորա Գագիկ, ուրիշ արծրունի իշխան, դաւով բռնելով զՍշոտ և անոր եղբայրները, Գագիկ և Գուրգէն՝ բանտարկեց և իբր առաւ վասպուրականի իշխանութիւնը:

244. Հ. Ոստիկան անունն այն ատեն որո՞ց կը տրուէր:

Պ. Ոստիկան անունը կը տրուէր այն ատեն կոչոց սահմանակից երկիրներու արաբացի կուլիւններուն, որք թէպէտ Ամիրապետներու ժամէն կը դրուէին, բայց դրեթէ անկախ էին:

245. Հ. Ամիրապետ որո՞ւ կըսուէր:

Պ. Հայք Ամիրապետ անունը կու տային Արաբացուոց մարդարէին Մուհամմէտի յաջորդներուն որ ուրիշ անուամբ Խալիֆա կը կոչուին, և կը նշանակէ յաջորդ:

246. Հ. Երկու Գագիկ անուն արծրունի իշխա-

նաց, Սմբատայ թշնամիներուն առաջինն ո՞վ էր
և ի՞նչ ըրաւ :

Պ. Առաջինն էր այն Գաղիկ որ Սմբատայ
քեռորդին զԱշոտ արծրունի իր երկու Գաղիկ և
Գուրգէն եղբայրներովը բանտարկելով առած էր
վասպուրականի իշխանութիւնը: Սա պատերազ-
մի մը մէջ զոր Սմբատ ունեցաւ Միջագետաց Ահ-
մատ անուն ոստիկանին դէմ, դաղտ միանալով
Ահմատի հետ, մասնեց Սմբատայ զօրքը:

217. Է. Այս Գաղիկ ի՞նչ վախճան ունեցաւ:

Պ. Սպանուեցաւ միւս Գաղիկ արծրունի
իշխանէն զոր բանտարկած էր Աշոտ և Գուրգէն
եղբայրներովը:

218. Է. Սմբատայ թշնամի երկրորդ Գաղիկ
արծրունի իշխանն ո՞վ էր, և ի՞նչ ըրաւ:

Պ. Այս Գաղիկ էր այն որ առաջին Գա-
ղիկն սպաննելով վասպուրականի իշխանութիւնը
նորէն առաւ: Այս Գաղիկ որ էր քեռորդի Սըմ-
բատայ՝ Նախջուան քաղաքն իրեն չտրուելուն
համար թշնամանալով Սմբատայ, միացաւ նորա
անհաշտ թշնամուոյն Յուսիֆայ, Ատրպատակա-
նին, Ափշինի յաջորդին հետ, և շատ չարեաց
պատճառ եղաւ, թէպէտ յետոյ զղջաց, բայց
ի զուր:

219. Է. Արարացի ոստիկանն Ափշին ո՞վ էր և
ի՞նչ ըրաւ:

Պ. Արարացի ոստիկանն Ափշին էր Ամի-
րապետին կողմանէ գրուած ինքնագլուխ կու-

սակալ Ատրպատական նահանգին, և միանալով
Աշոտոյ արծրունեոյ հետ՝ շատ նեղութիւն տուաւ
Սմբատայ, թէպէտ չարաչար հիւանդութենէ մը
մեռնելով չկրցաւ զՍմբատ իսպառ կործանելու
խորհուրդը կատարել:

220. Է. Յուսուֆ ոստիկանն ո՞վ էր և ի՞նչ ըրաւ:

Պ. Յուսուֆ էր նոյնպէս կուսակալ Ատր-
պատականի, յաջորդ Ափշինի: Սա իւր նախոր-
դին թշնամութեան ոգւով աւելի մեծ քլամներ
հասուց Սմբատայ:

221. Է. Ատրպատական ի՞նչ երկիր էր:

Պ. Ատրպատական կը կոչուէր արեւելքէն
Հայոց սահմանակից ընդարձակ երկիրը, որ
ի սկզբան Մարաց, և ապա Պարսից կը վերաբե-
րէր, և որոյ մի մասը ժամանակաւ Հայոց էր:

222. Է. Սմբատ ուրիշ որո՞ւ դէմ պատերազմ
ունեցաւ:

Պ. Եգերացեոց Կոստանդին թագաւո-
րին դէմ, որ կ'ուզէր Վրաց երկրէն տեղեր յա-
փըչտակել: Եւ որովհետեւ Վրաց թագաւորն Ա-
տրներսեհ բարեկամ էր Սմբատայ, Սմբատ օգ-
նեց Ատրներսեհի, և Կոստանդնի վրայ երթա-
լով բռնեց զնա և բանտարկեց, թէպէտ յետոյ
գթալով արձակեց, և այս պատճառաւ թշնա-
մացաւ Ատրներսեհի հետ:

223. Է. Սմբատ ուրիշ որո՞ւ հետ պատերազմ
ունեցաւ:

Պ. Սմբատ ստիպուելով կրկին տուրք տալ

Արարացւոց, այս տուրքն հատուցանելու համար ծանր հարկ դրաւ ժողովրդեան վրայ: Այս պատճառաւ Սմբատայ նախարարներէն ոմանք ապրստամբեցան, և միաբանելով Ատրնեքսեհի հետ՝ եկան Սմբատայ վրայ, բայց յաղթուեցան:

224. Գ. Եգերացիք ո՞վ էին:

Պ. Եգերացիք էին Գրիստոնեայ ժողովուրդ Հայոց հիւսիւսային արեւմտեան կողմը Սեւ ծովու մօտ, Վրաց սահմանակից:

225. Ը. Ի՞նչ եղաւ Սմբատայ Ա. ոյ վախճանը:

Պ. Սմբատ իբր 25 տարի դէմ դրաւ իւր թշնամիներուն մերթ պատերազմաւ և մերթ փախստեամբ, կրեց անհնարին նեղութիւն, վիշտ և վտանգ, ահաաւ իւր սիրելիներէն շատերուն սպանումը, իւր մօրը, կնոջ և հարսերուն գերութիւնը, ի վախճանի վհատելով ապաւինեցաւ Արարատեան նահանգին կապոյտ կոչուած բերդը, բայց պաշարուելով Յուսուփ ոստիկանէն՝ ստիպուեցաւ անձնատուր լինել, և եղաւ կտտամահ: Ժ

226. Է. Սմբատայ ժամանակ ի՞նչ նոր թագաւորութիւններ ելան Հայաստանի մէջ:

Պ. Սմբատայ ժամանակ ելան Հայաստանի մէջ Վրաց և Արծրունեայ կամ Վասպուրականի թագաւորութիւնները:

227. Ը. Վրաց թագաւորութեամբ ի՞նչ կ'իմացուի, և ի՞նչպէս եղաւ այս թագաւորութիւնը:

Պ. Կուր գետէն ասդին Հայաստանի Գու-

գարդ նահանգը, որ բղեչխութիւն էր ընդ իշխանութեամբ Արշակունեայ, բայց երկրին ժողովուրդն ազգակից էր Կուր գետէն անդին բնակող Վրաց կամ Ափխազաց, Արշակունեայ անկման ժամանակ կամ քիչ մը առաջ եղած էր ուրոյն իշխանութիւն: Վասակեան Աշոտոյ, իշխանաց իշխանի, թոռներէն մին Աշոտ անուն, Թ. դարուն սկիզբը (810) փեսայանալով այս Վրաց, կարգեցաւ ամիրապետէն պատրիկ Վրաց: Այս Աշոտոյ Վրաց պատրիկ թոռան որդւոյն Ատրնեքսեհի տուաւ Սմբատ Ա. 899ին թագաւորութեան տիրոջս, և այսպէս ելաւ Վրաց Բագրատունի թագաւորութիւնը:

228. Զ. Այս Վրաց թագաւորներէն ո՞վ կը յիշուի երեւելի:

Պ. Այս Վրաց թագաւորներէն երեւելի եղան Գաւիթ Գ. (1120 ին), Գորգի Բ. (1160 ին), և մանաւանդ երկու եղբարք, հայ իշխաններ, Զաքարէ և Իւան, սպարապետք Թաթարաց թագուհւոյն Թամարայ (1185-1229):

229. Է. Արծրունեայ կամ վասպուրականի թագաւորութիւնն ի՞նչպէս հաստատուեցաւ:

Պ. Սմբատայ քեռորդին Գագիկ որ առ նախանձու թշնամանալով Սմբատայ միացած էր Սմբատայ թշնամոյն Յուսուփ ոստիկանին հետ, խնդրեց ի Յուսուփայ թագաւորի անուն, և Յուսուփ, Սմբատայ զօրութիւնը տկարացնելու համար տուաւ նմա (902) թագաւորի անուն:

զոր յետոյ (922) հաստատեց Ամիրապետը :

230. Հ. Գագկայ անձին վրայ ի՞նչ կը պատմուի :

Պ. Գագիկ էր քաջ, իմաստուն և մեծագործ . բայց նախանձոտ և սխակալ, թէպէտ իւր կենաց վերջին տարիներն զգաստացաւ Գագիկ և դադրեցաւ չարիս նիւթելէ իւր ազգականներուն, Բագրատունեաց . բայց իբրեւ հակառակաթու Բագրատունեաց որ օրինաւոր թագաւոր կը համարուէին Հայոց՝ կոչեցաւ «Բունակալ» :

231. Հ. Բագրատունի թագաւորներէն անկախ ուրիշ ի՞նչ իշխանութիւն կար ի Հայս Սմբատայ ժամանակ :

Պ. Սմբատայ ժամանակ Բագրատունիներէն անկախ իշխանութիւն էր Տարօն : Տարօն էր ժառանգական երկիր Մամիկոնեանց, բայց այս ցեղը մարեցաւ Բագրատունեաց թագաւորութենէն քիչ առաջ : Աշոտոյ Մեծի, Բագրատունեաց առաջին թագաւորին հօրեղբայրը Գաւիթ Բագրատունի որ փեսայացեալ էր Մամիկոնեանց տան (818) իշխեց Տարօնոյ, և այսպէս ելաւ նոր Բագրատունի իշխանութիւն մի ի Տարօն : Այս Բագրատունի ցեղին իբրեւ վերջինը կը յիշուի Թուռիկ Բ. : Ինչպէս Մամիկոնեանք յետ անկման Արշակունեաց, նոյնպէս այս Բագրատունի իշխանք Տարօնոյ, էին ընդ ազգեցութեամբ կայսերաց, և մեծամեծ ծառայութիւններ ըրին Յունաց :

232. Հ. Սմբատայ Ա. ոյ ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Սմբատայ Ա. ոյ յաջորդեց երէց որդին Աշոտ Բ. որ սաստիկ ուժին համար կոչուեցաւ Երկաթ : Աշոտ ի սկզբան մեծ քաջութեամբ վանեց իւր հօրը թշնամիները, բայց յետոյ Յուսիայ զօրաց յարձակումներէն և Հայ իշխանաց ներքին կռիւներէն, նաեւ երկար և սաստիկ սովէ մը երկիրն աւերեալ և ապականեալ տեսնելով և չկրնալով ինքնին դարման ընել այս ամենայն չարեաց, Յովհաննու Զ. կաթողիկոսի խորհրդով գնաց (920) առ Կոստանդ. է. կայսր ծիրանածին (912-959) պաշտպանութիւն գտնելու յուսով, և մեծ պատիւ տեսաւ :

233. Հ. Աշոտ ի՞նչ դասաւ ի դարձին իւրում ի Հայս :

Պ. Գտաւ ներքին ոչ սակաւ թշնամիներ, որոց գլխաւորք էին հօրեղբօրորդին Աշոտ սպարապետ որուն թագաւորի տխողոս տուած էր Յուսուփ. եղբայրն՝ Աբաս, և աները Սահակ, Ուտի նահանգին Գարդմանայ իշխանը, ինչպէս նաեւ Գուրգէն՝ Ափխազաց թագաւորը, Վասակ՝ Գուգարաց Շամշոզէ բերդին իշխանը, և Ուտի նահանգին ուրիշ մի մասին իշխանները Մովսէս և Յլիկ :

234. Հ. Աշոտ կրցա՞ւ ազատիլ այս թշնամիներէն :

Պ. Աշոտ իբր երկու տարի (920-922) մեծ գոռաւորութեամբ և վտանգաւ կռուելով այս

Թշնամեաց դէմ, զոմանս նուաճեց, զայլս հաշտեցուց, բայց երկիրն աւերեալ ապականեցաւ և ինքն ի վախճանի խոնջեալ և գրեթէ սպառեալ յուժոյ՝ քաշուեցաւ Սեւան կղզին:

235. Հ. Աշոտ չունեցա՞ւ Արարացիներէն թըշնամի:

Պ. Այս միջոցին Հայոց և մանաւանդ Բագրատունեաց ռեսերիմ թշնամին Յուսուփ, Ասորբպատականի ոստիկանը, որ մեծ իշխանութիւն ունէր ամիրապետէն նաեւ Հայաստանի վրայ, ապրատամբելով ամիրապետէն՝ բռնուած էր, և փոխանակ նորա զրկուած էր յԱտրպատական Ըսբուկ ոստիկան որ բարեկամութեամբ էր Աշոտոյ հետ և Շահնշահ (արքայից արքայ) տիաղոսը առաւ անոր: Բայց Յուսուփ նորէն առնելով Ատրբպատականի ոստիկանութիւնը՝ զրկեց ի Հայս զօրօք Նըսր և ապա Պէշիր անուն ոստիկանները որ սկսան նեղել ազգը: Վերջինը, Պէշիր, եկաւ պաշարեց Սեւան կղզին ուր էր Աշոտ, բայց յաղթուեցաւ:

236. Հ. Ի՞նչպէս եղաւ Աշոտոյ վախճանը:

Պ. Աշոտոյ այս վերջին յաղթութեամբ, առ որ մեծ նպատակ եղաւ Գէորգ մարզպետունի քաջ և հաւատարիմ իշխանը, թշնամութիւնները դադրեցան: Աշոտ հաշտուելով նաեւ Արծրունեաց Գագիկ թագաւորին հետ, որ արդէն դադրեցուցած էր հակառակութիւնը Բագրատունեաց դէմ և շինութեանց կը պարապելիւր երկ-

րին մէջ, այն ինչ սկսած էր խնամ տանել տառապեալ ազգին, մեռաւ՝ յետ թագաւորելոյ 15 տարի:

Ա.Մ.Ս., 928-951

237. Հ. Ո՞վ յաջորդեց Աշոտոյ Բ. ի:

Պ. Աշոտոյ Բ. ի որ անորդի էր՝ յաջորդեց եղբայր նորա Աբաս: Եղբօրը վերջին տարիները յարձակմունք և ներքին խռովութիւնք բաւական դադրած էին: Աբաս խոհեմութեամբ վարուելով ամենուն հետ՝ եւս աւելի հանդարտեցուց երկիրը և սկսաւ ծաղկեցունել, մայրաքաղաք ընելով իրեն Կարս, ուր շինեց մեծ և հոյակապ եկեղեցի, որոյ շինութիւնն հինգ տարի տեւեց:

238. Հ. Ի՞նչ նշանաւոր յաղթութիւն ըրաւ Աբաս:

Պ. Այն ինչ աւարտեալ էր եկեղեցւոյն շինութիւնը, թագաւորն Ափխազաց Բէր եկաւ Աբասոյ վրայ: Երբ այս արշաւանին պատճառն հարցուեցաւ, «Կու գամ», ըսաւ Բէր, «ձեր եկեղեցին Վրաց ծխիւ օծել»: Աբաս բարկանալով այս պատասխանւոյն վրայ՝ զարկաւ Ափխազաց զօրքը, զԲէր դերի բռնեց և բերելով զնա նոր եկեղեցին՝ ըսաւ. «Ահա եկեղեցին զոր դու Վրաց ծխիւ օծել կամէիր, քաջ նայէ, քանզի այլ եւս պիտի չտեսնես», և դուրս հանելով կուրացուց զնա: Աբաս թագաւորեց 24 տարի և մեռաւ խաղաղութեամբ:

ԱՇՈՏ Գ. ՈՂՈՐՄԱԾ, 952-977

239. Հ. Սբասայ ո՛վ յաջորդեց:

Պ. Սբասայ յաջորդեց որդին Աշոտ Գ. որ երկրին հանդարտութիւնը պահեց վանելով բոլոր ասպատակներն որ սկսած էին դալ Հայոց վրայ հօրը մահուանէն ետքը: Աշոտ կազմեց ընդ հրամանատարութեամբ սպարապետին իւրոյ Գուայ մարզպետունեոյ, Գէորգայ որդւոյն, 90 հազարէ բաղկացեալ բանակ մը, որով զարհուրեցուց գրացի ազգերը, և էր պատկառելի ամենեցուն:

240. Հ. Աշոտոյ թագաւոր օծուելուն վրայ ի՞նչ կը պատմուի:

Պ. Աշոտ թագաւոր օծուեցաւ յԱնի իզբ քառասուն եպիսկոպոսներէ, այս հանդիսին հրաւիրեալ էին Աղուանից թագաւորը և Կաթողիկոսը:

241. Հ. Աշոտ ի՞նչ քաջութիւն ունի:

Պ. Աշոտ զարկաւ և սպաննեց արարացի ապստամբ զօրապետն Համատուն և այս գործին համար թագ և ընծաներ ընկալաւ ամիրապետէն:

242. Հ. Աշոտոյ նշանաւոր գործը ո՞րն է:

Պ. Աշոտոյ նշանաւոր գործերն են ամբողջութիւնները զորս շինեց երկրին ապահովութեանը համար այլ և այլ տեղեր և յԱնի, բայց նշանաւոր է նաեւ անոր ողորմածութիւնը: Թող առատ ողորմութիւնները զորս կը բաշխէր աղքատաց, իւր սեղանին վրայ ունէր միշտ աղքատներ և ցաւագարներ, շատ տեղեր շինել տուաւ

աղքատանոցներ ուր կ'երթար ստէպ յայցելութիւն, և անձամբ կը ծառայէր աղքատաց: Այս գործերուն համար Աշոտ կոչուեցաւ Ողորմած:

243. Հ. Աշոտոյ վերջին տարիներն ո՛վ եկաւ անոր վրայ:

Պ. Աշոտոյ վերջին տարիներն անոր վրայ եկաւ Յովհաննէս Զմէկիկ կայսր որոյ դէմ ելաւ Աշոտ 80 հազար զօրօք և ստիպեց զնա դուրս ելլել Բագրատունեաց երկրին սահմաններէն: Այս գործին մէջ Աշոտոյ հետ միաբան և գործակից էին բոլոր իշխանք Հայոց, և Վասպուրահանի թագաւորն Աշոտ, յաջորդն Գագկայ: Աշոտ ողորմած 26 տարի թագաւորելով մեռաւ խաղաղութեամբ:

244. Հ. Աշոտոյ ողորմածի ատեն ի՞նչ նոր թագաւորութիւն ելաւ Հայաստան:

Պ. Աշոտոյ ողորմածի ատեն ելաւ Կարսի թագաւորութիւնը: Արարատայ Վանանդ գաւառին մէջ ամուր քաղաք էր Կարս ընդ իշխանութեամբ Բագրատունի թագաւորաց: Աշոտ այս գաւառին վրայ կուսակալ դրած էր իւր եղբայրը Մուշեղ որ 961 ին իբրև ինքնագլուխ իշխան թագ կապեց: Այս եղաւ երրորդ թագաւորութիւն ի Հայս առ Բագրատունեօք: Աշոտ չուզեց ընդդիմանալ եղբօրը այս գործին. մանաւանդ որ կը տեսնէր զնա հնազանդ և գործակից ինքեան: Կարսի մէջ թագաւորեցին որդի ի հօրէ յետ Մուշեղայ, Աբաս և Գագիկ մինչեւ 1064:

245. Հ. Ո՞վ յաջորդեց Աշոտ ողորմածի:

Պ. Աշոտոյ ողորմածի երեք որդիներէն որ կը կոչուէին Սմբատ, Գագիկ և Գուրգէն՝ յաջորդեց երէցը Սմբատ: Այս Սմբատ պատեց Անի քաղաքը բարձր պարսպով, և զարդարեց անուանի Հայ ճարտարապետին Տրդատայ ձեռօք հոյակապ շինուածներով, յորոց մին էր մայր եկեղեցին փառաւոր յոյժ, զոր չկրցաւ աւարտել Սմբատ:

246. Հ. Սմբատ ի՞նչ պատերազմ ունեցաւ:

Պ. Կարսի թագաւորը Մուշեղ, հօրեղբայր Սմբատայ, թշնամացաւ Սմբատայ հետ: Սմբատ պատրաստուեցաւ զինու զօրութեամբ նուաճել զՄուշեղ և քանի մը բերդ առաւ անկէ, բայց տեսնելով որ Դաւիթ Կիւրապաղատ, **Տայոց** հզօր իշխանն օգնական էր Մուշեղի, ստիպուեցաւ հաշտութիւն խօսել, և առնուած տեղերը դարձուց ետ: Մեծ էր սակայն Սմբատայ անունը, մինչեւ կոչել «Տիեզերակալ»:

247. Հ. Սմբատայ անձին վրայ ի՞նչ կը պատմուի:

Պ. Սմբատ քանի մը դործի համար սաստիկ կը մեղադրուի:

248. Հ. Ի՞նչ էին այս գործերը.

Պ. Կ'ըսուի թէ Սմբատ խելագար մարդու մը վրայ կասկածելով թէ նա էր արքունի համբարանոցն այրող, մարդուն աչուրներն հանել

տուաւ, և կենդանւոյն այրել տալով զնա՝ քաղքէն դուրս նետել տուաւ մարմինը, և ապա լսելով թէ թաղուած էր, հանել տալով դին գերեզմանէն՝ նետել տուաւ շուներու առջեւ: Սմբատ կը պախարակուի նաև իւր քրոջ դուստրը կին առնելուն համար հակառակ եկեղեցական օրինաց: Սմբատ 13 տարի թագաւորելով մեռաւ:

249. Հ. Ի՞նչ նոր թագաւորութիւն ելաւ ի Հայս Սմբատայ ժամանակ:

Պ. Աղուանից կոչուած թագաւորութիւնը որ ի սկզբան կը բաղկանար Գուգարաց և Ուտի նահանգաց քանի մը մասերէն, և էր լոկ իշխանութիւն կամ կուսակալութիւն զոր Սմբատ յանձնած էր (982) իւր կրտսեր եղբօր Գուրգենայ: Յետ մահուան Գուրգենայ, Սմբատայ կենաց վերջին տարին (989) Գուրգենայ որդին Դաւիթ անհողին ընդարձակելով իւր իշխանութիւնը, կոչուեցաւ թագաւոր Աղուանից, վստահ ինչպէս Գուգարաց ժողովուրդը կը կոչուէին Վիրք, նոյնպէս Ուտուոյ, Արցախայ և Փայտակարանի ժողովուրդը որոյ մեծ մասին տիրեց Դաւիթ՝ կը կոչուէին Աղուանք, և էին ուրոյն բուն Աղուաններէն յայնկոյս Կուր գետոյ: Յետ Կիւրիւկէի, որդւոյ Դաւիթի (1025), ինկաւ այս թագաւորութիւնը:

ԳԱԳԻԿ Ա. 990-1020

250. Հ. Ո՞վ յաջորդեց Սմբատայ Բ. ի:

Պ. Սմբատայ Բ. ի յաջորդեց Դագիկ Ա.:

Գագիկ ահաւոր և պատկառելի եղաւ բոլոր դրացի իշխանաց իւր քաջութեան և իմաստութեան համար, և երկիրն հանդարտ էր սնոր ժամանակ: Գագիկ շինեց հոյակապ եկեղեցի յԱնի ի պատիւ Լուսաւորչին, և կին նորա թագուհին Կատրամիտէ, դուստր Վասակայ իշխանին Սիւնեաց, աւարտեց (993) Անույ Մայր եկեղեցին զոր սկսած էր շինել Սմբատ, և այնուհետև Անի եղաւ կաթողիկոսանիստ քաղաք: Գագիկ 30 տարի թագաւորելով մեռաւ:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍՄԲԱՏ. 1020-1040

251. Հ. Գագիկայ ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Գագիկայ յաջորդեց որդին Յովհաննէս Սմբատ, բարի բայց դանդաղ և տկար մարմնով: Յովհաննէս Սմբատ քանի մը ծանր և վտանգաւոր պատերազմներ ունեցաւ իւր եղբօր Աշոտոյ հետ որ կ'ուզէր սպանանել զնա և թագաւորել փոխանակ նորա:

252. Հ. Այս վէճն ի՞նչպէս վերջացաւ:

Պ. Պետրոս կաթողիկոս և ուրիշ երեւելի անձինք միաբանելով հաշտեցուցին երկու եղբարք սա պայմանաւ որ Յովհաննէս տիրէր Բագրատունեաց երկիրներուն արեւմտեան մասին, և Աշոտ՝ Արեւելեան մասին: Այսպէս Բագրատունեաց ի բնէ փոքր թագաւորութեան այն փոքր մասն եւս որ մնացած էր՝ բաժնուեցաւ յերկուս: Ուրիշ նոր խռովութիւններ ծագեցան

յետոյ ի մէջ երկու եղբարք, և այն բաժանումը տեւեց մինչեւ 1039, յորում մեռան երկու եղբարք:

253. Հ. Յովհաննէս Սմբատ ի՞նչ վտանգներէ ազատեցաւ:

Պ. Յովհաննէս Սմբատ երկու մեծ վտանգէ ազատեցաւ: Նախ գերի ինկաւ Ափխազաց թագաւորին ձեռքը, և քանի մը բերդ տալով հազիւ արձակուեցաւ: Երկրորդ իւր եղբօր Աշոտոյ կողմէն լարուած որոգայթին մէջ ինկաւ և պիտի սպանուէր, բայց Աշոտոյ իշխաններէն մին գթալով Յովհաննու՝ տարաւ նստեցուց զնա աթոռն, ըսելով. «Լաւ է Հայոց ունել թագաւոր զայր իմաստուն և գթած, քան բռնաւոր անողորմ:»

254. Հ. Յովհաննու Սմբատայ ժամանակ ի՞նչ յարձակում եղաւ Հայաստան:

Պ. Թրքաստանէն դունդեր յարձակեցան (1024) նախ ի Վասպուրական, և ապա իրենց գլխաւորին Տուղրիլայ առաջնորդութեամբ՝ յԱյրարատ, և մեծ աւերում և կոտորած գործեցին: Թէպէտ Վասակ սպարապետ Պահլաւունի անգամ մը քիչ զօրօք զարկաւ և ցրուեց զանոնք, բայց այնուհետեւ վերջան խաղաղութիւն և ապահովութիւն ի Հայոց:

255. Հ. Ուրիշ ի՞նչ ցաւալի դէպք կը պատմուի Յովհաննու Սմբատայ ժամանակ:

Պ. Վասիլ Բ. կայսր (963-1025) բազմու-

Թեամբ զօրաց եկաւ (1022) Ափսաղաց Թագաւորին Գորգեայ վրայ, և որովհետեւ Յովհաննէս դաշնակից և ձեռնառու էր Գորգեայ, առ երկիւղի թէ գուցէ կայսրը դար Հայոց վրայ ի վրէժայն ձեռնառուութեան՝ նամակով խոստացաւ կայսեր, յետ մահուան իւրոյ Յունաց Թողուլ իւր Թագաւորութիւնը, վասնզի անորդի էր Յովհաննէս և այսպէս զիջուց կայսրը:

256. Հ. Այն նամակն ի՞նչ եղաւ:

Պ. Վասլի կայսեր յաջորդը Կոստանդին Թ. (1025-1028) իւր մահուան մօտ այն նամակն իբրեւ անիրաւ մուրհակ, տուաւ Կիրակոս անուն Հայ քահանայի մը, պատուիրելով տանել տալ զայն Թագաւորին Յովհաննու: Կիրակոս պահեց նամակը և տուաւ Կոստանդնի յաջորդին Միքայէլ Գ. կայսեր (1034-1041): Յովհաննէս Սըմբատ 20 տարի Թագաւորելով մեռաւ:

ԳՍԳԻԿ Բ. 1042-1045

257. Հ. Յետ մահուան Յովհաննու ի՞նչ պատահեցաւ:

Պ. Յետ մահուան Յովհաննու Բագրատունեաց գահը մնաց երկու տարի առանց Թագաւորի, և երկիրը շփոթութեան մէջ ինկաւ: Յովհաննու իշխաններէն մին, Վեստ Սարգիս Սիւնի, յափշտակած էր արքունի գանձը և կ'ուզէր Թագաւորել: Գաւիթ անհողին և մանաւանդ Յոյնք ստէպ յարձակելով շատ կոտորած և աւերումներ կ'ընէին:

258. Հ. Յոյնք ինչո՞ւ համար կը յարձակէին Բագրատունեաց երկիրը:

Պ. Միքայէլ Գ. ի յաջորդը Միքայէլ Ե. (1041-1055) կայսր, կը պահանջէ զԱնի իբրև կտակաւ իրեն Թողուած Ժառանգութիւն: Վահրամ Պահլաւունի, Բագրատունեաց սպարապետը, եղբայր Վասակայ, Պահլաւունոյ, միաբանելով Հայոց նախարարներուն հետ, քաջութեամբ վանեց զԳաւիթ անհողին և Յոյները, և Թագաւորեցուց Յովհաննու Սմբատայ եղբոր Աշոտոյ որդին Գագիկ Բ., վասնզի նա էր օրինաւոր Ժառանգ:

259. Հ. Գագիկ ի՞նչ երեւելի գործ ըրաւ:

Պ. Գագիկ նուաճեց Սիւնեաց ապստամբ իշխանը Սարգիս Վեստ, և առաւ անոր ձեռքէն Թագաւորական գանձը, զարկաւ վանեց իւր երկրէն ասպատակները, յաղթեց նաև զօրաց Միքայէլի յաջորդին Կոստանդին Մոնոմաքոս կայսեր (1042-1054) որ կը պահանջէր զԱնի:

260. Հ. Յունաց պահանջումն Անուոյ համար ի՞նչ վախճան ունեցաւ:

Պ. Կոստանդին Մոնոմաքոս չկարենալով բռնութեամբ հասնել իւր նպատակին, նենգութեամբ բռնեց զԳագիկ, արգելեց կղզի մը, և կը պահանջէր ոչ միայն զԱնի, այլ և Բագրատունեաց բոլոր երկիրները: Գագիկ, շատ ընդդիմութենէ ետքը, տեսնելով թէ յոյս չկար ինքեան այլ եւս իւր երկիրը դառնալ, աղամայ

հրաժարեցաւ թագաւորութեան իրաւունքէն:

261. Հ. Ինչպէս եղաւ Գագիկայ վախճանը:

Պ. Գագիկ իւր հաւատարիմ ծանայներով կը շրջէր թափառական Յունաց մէջ, վրէժ խընդ-
րելով իւր և ազգին թշնամիներէն, ինչպէս ըրաւ
Կեսարիոյ Յոյն մետրապոլիտին, որ ի նախատինս
Հայոց Արմէն անուն դրած էր իւր շան: Գագիկ
բռնելով մետրապոլիտը, դնել տուաւ պարկի
մէջ նորա շան հետ որ պատառ պատառ ըրաւ
իւր տէրը, բայց Յոյնը ի վրէժ այս մահուան
դարան գործելով մեռուցին զԳագիկ (1079), որ
3 տարի միայն թագաւորեց, և իւր կենաց մնաց-
եալ տարիներն անցուց ի պանդխտութեան:

262. Հ. Բագրատունեաց թագաւորական ցեղն
ինչ եղաւ:

Պ. Գագիկ Բ. վերջին թագաւոր Բագրա-
տունեաց, ունէր երկու որդի, Գաւիթ և Յովհան-
նէս և թուռն մի Աշոտ անուն: Յովհաննէս մեռաւ,
Գաւիթ և Աշոտ սպանուեցան և այսպէս սպա-
ռեցաւ (1080) Բագրատունի թագաւորաց ցեղը:

263. Հ. Բագրատունեաց մայրաքաղաքը ո՞րն էր:

Պ. Բագրատունի իշխանը, ինչպէս նաեւ
Աշոտ մեծ յառաջ քան զթագաւորութիւնն կը
նստէին Արարատայ Շիրակ գաւառին Երազգա-
ւորը կոչուած աւանը: Աշոտ թագաւորելէն ետքը
մայրաքաղաք ըրաւ իրեն Արշարունեաց գաւառին
Բագարան քաղաքը, ուր էր Բագրատունեաց
գերեզմանատեղին:

264. Հ. Բագարան միշտ մայրաքաղաք մնաց
Բագրատունեաց:

Պ. Աշոտոյ յաջորդը, Սմբատ Ա., փոխեց
աթոռը նորէն յերազգաւորս, ուր և շինեց ա-
պարանք և եկեղեցի Յիսուս Փրկիչ անուն: Աբաս
արքայանիստ քաղաք ըրաւ իրեն Կարս: Աշո-
տոյ Գ. ի ժամանակ, եղաւ մայրաքաղաք Անի
մինչեւ Բագրատունեաց թագաւորութեան վախ-
ճանը:

265. Հ. Անուոյ վրայ ինչ կը պատմուի:

Պ. Անի կրկին էր ի Հայս. մին հին բերդ-
ուր կը թաղուէին Արշակունի թագաւորը, Բարձր
Հայոց Գարանաղեաց դաւառը. և երկրորդ՝ Անի
քաղաք ի Շիրակ. այս երկրորդ Անին եղաւ մայ-
րաքաղաք Բագրատունեաց, անուանի բազում և
մեծամեծ շինուածներով, և զարդիս աւերակնե-
րովն: Սմբատ Բ. 979 ին, ընդարձակեց և զար-
դարեց այս քաղաքը որ ի սկզբան աւան էր.
բայց յաջորդ դարերուն մէջ, յետ անկման Բագ-
րատունեաց, քանի մը անգամ առնուեցաւ Անի
այլ և այլ ազգերէ մեծ կոտորածով և աւերամբ,
այլ թէ այժմու իսպառ աւերն և ամայութիւնը
երբ սկսաւ և ինչպէս՝ յայտնի չէ:

266. Հ. Բագրատունեաց ժամանակն ինչ երե-
ւելի վանորայք շինուեցան:

Պ. Բագրատունեաց ժամանակն է մանա-
ւանդ վանորէից բազմանալուն և ծաղկելուն
դարը: Յայնչափ վանորէից որ հաստատուեցան

Բագրատունեաց ժամանակ, յիշուելու արժանի են, Նարեկայ վանքն՝ ի Ռշտունիս, Սանահնի և Հաղբատայ վանք՝ յՈւտի, Ուխտն Վարազայ՝ ի Վասպուրական, Ուխտն Ապարանից՝ ի Կորդուս, և Ուխտն Մեծոփայ՝ յԱղխովիտ: Շիրակայ և Արշարունեաց դաւառները մանաւանդ լի էին վանորէիւք:

267. Հ. Գէորդ Բ. կաթողիկոսէն ետքը՝ Բագրատունեաց բոլոր ժամանակը քանի՛ կաթողիկոսունք նստան և ո՞չք էին երեւելիները:

Պ. Գէորդ Բ. կաթողիկոսէն ետքը որ օծեց Բագրատունեաց առաջին թագաւորն Աշոտ Մեծ՝ Բագրատունեաց բոլոր ժամանակը նստան 13 կաթողիկոսունք որոց երեւելիներն են՝ Մաշթոց Բ. (897) եօթն ամիս միայն. Յովհաննէս Զ. պատմաբան (897-925). Անանիս Մոկացի (943-965) որ զինեցաւ ընդդէմ Թոնդրակեցի կոչուած աղանդաւորաց, որ սկսած էին տարածիլ Հայոց մէջ, մանաւանդ ի Սիւնիս. Վահան կաթողիկոս (965-970) որ Յունաց հետ միաբանութիւն ընել ուզելով պատճառ եղաւ խռովութեան և ընկեցաւ աթոռէն. Խաչիկ Ա. (972-992) որ Տրդատ ճարտարապետին ձեռամբ շինեց մօտ յԱնի հոյակապ եկեղեցի քարաշէն շքեղ զարդերով, և ուրիշ երեք եկեղեցի նախ նման. հիմնեց նաեւ հարուստ մատենադարան և Յունաց այլ և այլ քաղաքներուն մէջ, ինչպէս Անտիօք, Տարսոն, հաստատեց Հայոց համար եպիսկոպոսարաններ. Պետրոս

Գետադարձ (1019-1058) և Խաչիկ Բ. (1058-1064) զորս Յոյնք տարիներով հեռացուցին իրենց աթոռէն՝ կաթողիկոսութիւնը ջնջելու դիտամբ:

268. Հ. Խնչ երեւելի անձինք եղան Հայոց մէջ Բագրատունեաց ժամանակ:

Պ. Բագրատունեաց ժամանակ երեւելի եղան Հայոց մէջ քաջութեամբ.

1. Գէորդ մարզպետունի որ մեծամեծ օգնութիւններ ըրաւ Աշոտոյ Բ. ի և Աբասայ, և որդին Գէորդայ՝ Գոռ, սպարապետ Աշոտոյ Գ. ի:

2. Դաւիթ Կիւրաղապաճ (961-999), Տայոց նահանգին հզօր իշխանը որմէ թագաւորը անդամ կ'ակնած էին:

3. Գրիգոր, ի վերջնում կիսու ժ. դարու, իշխան Նիգ դաւառին Այրարատայ, Լուսաւորջին սերունդէն, ուստի կոչուեցաւ Պահլաւունի: Այս Գրիգորի որդիքն էին Վասակ՝ սպարապետ Սըմբատայ Բ. ի և Վահրամ՝ սպարապետ Գաղկայ Ա. ոյ:

4. Գրիգոր Մագիստրոս, որդի Վասակայ պահլաւունոյ, անուանի գիտութեամբ:

269. Հ. Բագրատունեաց ժամանակէն ինչ մասենագիրներ ունինք, և որոնք յիշատակութեան արժանի գործեր ունեցան:

Պ. Ունինք իբրեւ պատմիչ՝ Յովհաննէս կաթողիկոս և Թովմաս Սրժրունի (Թ. դար), Ստեփաննոս Ասողիկ (Ժ. դար) և Արիստակէս Լաստիվերացի (ժԱ. դար): Գիտնական նիւթերու

վրայ գրող է Գրիգոր Մագիստրոս (ԺՍ. դար), որ ունի մեկնութիւն հին քերականի, բանաստեղծական և բանասիրական գրուածներ չափով և արձակ, և նամակներ:

270. Հ. Կրօնական և հոգեւոր նիւթոց վրայ գրող ո՞վ կայ այս ժամանակէն:

Պ. Սյս ժամանակին մէջ կրօնական և հոգեւոր նիւթոց վրայ գրողներէն երեւելի են իբրեւ մեկնիչ՝ Խոսրով անձեւացի (Ժ. դար), հայր սրբոյն Գրիգորի նարեկացոյ. և ինքն նարեկացին: Հոգեւոր երգերէ, ճառերէ և շարականներէ յիշուելու արժանի են ներբողեանք և տաղք նարեկացոյն: Երեւելի և միակ գործ է մանաւանդ նոյն սրբոյն Գրիգորի նարեկացոյ նարեկանուամբ ծանօթ աղօթամատեանն:

271. Հ. Ի՞նչ թարգմանութիւնք կան այս ժամանակէն:

Պ. Իբրեւ թարգմանութիւն ունինք այս ժամանակէն նանա սարկաւազի ասորոյ Յովհաննու աւետարանին մեկնութեան թարգմանութիւնն անծանօթ թարգմանչէ (Ժ. դար), և Պղատոնի գործերէն միոյն և Եւկղիդէսի երկրաչափութեան թարգմանութիւններն ի ձեռն Գրիգորի Մագիստրոսի:

ՀԱՅԲ ԱՌԱՆՑ ԹԱԳԱՒՈՐԻ ՏԱՆԿՄԱՆԷ
ԲԱԳՐՍՏՈՒՆԵՍՅ ՄԻՆՁԵՒ Ի ՌՈՒԲԵՆԵԱՆՍ

ՄԵՆ ՀԱՅԲ. 1046-1080

272. Հ. Յետ բարձման թագաւորութեան Բագրատունեաց Հայք ի՞նչ կղան:

Պ. Յետ բարձման այս թագաւորութեան հաստատուեցաւ Ռուբինեանց թագաւորութիւնն ի Կիլիկիա 1080 ին, բայց բուն կամ մեծ Հայք մնացին անտերունջ, այսինքն առանց յատուկ թագաւորի կամ իշխանի:

273. Հ. Ո՞վ սկսաւ տիրել Մեծին Հայոց:

Պ. Յոյնք սկսան տիրել Մեծին Հայոց, որոյ արեւմտեան մասն արդէն ունէին 386 էն հետէ, երբ Հայաստան երկու մաս բաժնուեցաւ: Ժ. դարուն վերջէն սկսան նաեւ արեւելեան մասին Հայ իշխաններէն շատք իրենց երկիրներն թողուլ կտակաւ կայսեր, ինչպէս ըրին Գաւիթ Կիւրաղապատ Տայոյ՝ 999 ին, և Յովհաննէս Սըմբատ Բագրատունեաց թագաւորն 1021 ին. և կամ իրենց երկիրը կայսեր տալով փոխանակ ուրիշ տեղ առնուլ կայսեր երկիրներուն մէջ, ինչպէս ըրաւ Սենեքերիմ:

274. Հ. Սենեքերիմ ո՞վ էր:

Պ. Սենեքերիմ էր թագաւոր Արծրունեաց կամ Վասպուրականի, երրորդ յետ Գագկայ, որուն յաջորդեց որդին Աշոտ (936), ապա

կրտսեր որդին Համադասայ (958) և ապա այս Սենեքերիմ (972): Սենեքերիմ վախնալով Սելճուգեանց յարձակումներէն, 1021 ին առաւ իւր երկիրը, Վասպուրական, կայսեր, և առաւ Սեբաստիոյ գաւառը, թէպէտ շատ երկար չմնացին Սենեքերիմեանք հոն. Յունաց կայսրներէն և ժողովուրդէն հալածուելով կրօնքի համար՝ իբր քսան տարի ետքը շնջուեցան:

275. Հ. Ո՞վ հետեւեցաւ Սենեքերիմայ օրինակին:

Պ. Սենեքերիմայ օրինակին հետեւեցաւ նաեւ Գրիգոր Մագիստրոս, որ իւր հայրենի ժառանգութիւնը, Պահլաւունեաց երկիրը, նիգ գաւառ Այրարատայ, տալով կայսեր՝ առաւ Միջագետաց կողմը քանի մը քաղաք եւ գիւղ (1046): Նոյն բանն ըրին Օշին, Արցախու մէկ մասին իշխանն, և Գագիկ:

276. Հ. Գագիկ ո՞վ էր:

Պ. Գագիկ էր Թագաւոր Կարուց: Աշոտոյ ողորմածի եղբայրը Մուշեղ, հաստատած էր (964) Կարուց (Կարսի) թագաւորութիւնը: Մուշեղայ յաջորդեց (984) որդին Աբաս որ շատ դպրոցներ հաստատեց Վանանդ գաւառին մէջ, և խստութեամբ նուաճեց այն գաւառին աւազակաբարոյ մարդիկը: Աբասայ յաջորդեց այս Գագիկ (1029) որ Կարսի առնուելէն ետքը Սելճուգեաններէն (1030) առաւ իւր երկիրը կայսեր (1064) և առաւ փոքր Ասիոյ մէջ քանի մը քաղաք զորս հազիւ կրցաւ պահել մինչև իւր մահը

(1080): Այսպէս մինչև ժՄ. դարուն կէսը գրեթէ բոլոր Հայաստան Յունաց ձեռքն անցաւ:

277. Հ. Հայ իշխանաց այսպէս իրենց երկիրները թողլով գաղթելուն պատճառն ինչ էր:

Պ. Հայ իշխանաց այսպէս իրենց երկիրները թողլով գաղթելուն պատճառն էր երկրին մէջ ապահովութեան պակասութիւնը: Հայք արդէն պաշարուած էին Ամիրայ կոչուած արաբացի ոստիկաններէ, որ ամիրապետներէն ապրտամբելով կը տիրէին ի Հայս և մօտերն այլ և այլ տեղերու, ինչպէս Դըւնայ, Մանաղկերտի, Գողթան, Աղճնեաց, Ատրպատականի, և ստէպ կը նեղէին զՀայս: Ի վերջ կոյս Բագրատունեաց թագաւորութեան ելան Սելճուգեանք, որոց դէմ դնել դժուարին կը թուէր դարերով հարըստահարութիւններէ, ներքին խռովութիւններէ և պատերազմներէ յոգնած Հայոց, ուստի խոհեմութիւն կը համարէին Հայ իշխանք իրենց երկիրները տալ Յունաց որ աւելի զօրաւոր կը կարծուէին քան զՀայս, եւ երթալ ապահով տեղեր:

278. Հ. Սելճուգեանք ո՞վ էին:

Պ. Թուրք ցեղի մը զօրապետն Տուղրիլ, որ 1021 ին Թրքաստանի կողմէն արշաւելով Վասպուրական՝ մեծ կոտորած ըրած էր, 1038 ին հաստատեց նոր պարսկական թագաւորութիւն որ կոչուեցաւ Սելճուգեան, յանուն Սելճուգայ, հաւուն Տուղրիլայ: Իբր 10 տարի ետքը (1047)

Տուղրիլ սկսաւ նորէն արշաւել Հայաստան և սահմանակից երկիրներ:

279. Հ. Յոյնք չունէին բաւական զօրութիւն իրենց նորընծայ երկիրը պահել օտար յարձակումներէ:

Պ. Յոյնք Հայոց տիրելէն ետքը, ոչ այնչափ փոյթ տարին մաքրել և պաշտպանել երկիրն այլազգիներէ, որչափ հալածել կամ յունացունել զՀայս: Հայոց անկախութիւնը բառնալէն ետքը, ուղեւով բառնալ նաեւ կաթողիկոսութիւնը՝ 1048 ին տարին զՊետրոս կաթողիկոս Գետադարձ ի Կոստանդնուպոլիս, բայց դրեթէ նոյն տարին իրենք սկսան վռնտուիլ Հայաստանէ:

280. Հ. Ո՞վ վռնտեց զՅոյնս Հայաստանէ:

Պ. Սելճուքեանք որ կը կոչուէին նաեւ Պարսիկք, վասնզի Պարսկաստան էր անոնց աթուր: Սելճուքեանց առաջին թագաւորը, Տուղրիլ, և յետ մահուան նորա եղբայրն Ալբարսլան, 1048 էն մինչև 1072, արշաւեցին անթիւ զօրօք ոչ միայն Հայաստան, այլ և Միջագետք, Պաղեստին և փոքր Ասիա, Հայոց, Վրաց, Աղուանից, Յունաց և Արարացոց վրայ միանգամայն: Հետզհետէ առնուեցան Արծն, Կարս, Երիզա, Մելիտինէ (Մալաթիա), Սեբաստիա, Անի, Մանազկերտ, Եդեսիա, Անտիօք, Բերիա (Հալէպ), և ուրիշ շատ տեղեր, և բնակիչները մատնուեցան ի սուր, ի հուր և ի գերութիւն:

281. Հ. Այս աւերմունք և աղէտք ո՞րչափ տեւեցին:

Պ. 1072 ին նստաւ Սելճուքեանց զահն Ալբարսլանայ ազնուաբարոյ, խաղաղասէր և աշխարհաշէն որդին Մելիքշահ, որ կը սիրէր զՔրիստոնեայս, մանաւանդ զՀայս, և մեծ դիւրութիւն ըրաւ ազգին, բայց Հայաստան մնաց ընդ իշխանութեամբ Սելճուքեանց:

282. Հ. Սելճուքեան իշխանութիւնն ի՞նչ փոփոխութիւն կրեց:

Պ. Մելիքշահի երկրորդ տարին այս մեծ տէրութիւնը բաժնուեցաւ երկու: Տուղրիլի ցեղէն ուրիշ իշխան մը հաստատեց փոքր Ասիոյ մէջ նոր ճիւղ մը, որոյ մայրաքաղաք եղաւ Իկոնիոն (Գոնեա): Իկոնիոյ սուլթանք տիրեցին փոքուն Ասիոյ մեծ մասին, և կը սպառնային Կոստանդնուպոլսի, բայց նոր դէպք մը տկարացուց անոնց զօրութիւնը:

283. Հ. Ի՞նչ էր այս նոր դէպքը:

Պ. Խաչակրաց դալուստն յարեւելս:

284. Հ. Ո՞վ էին Խաչակիրք:

Պ. Խաչակիր կոչուեցան Եւրոպացի գունդեր որ սուրբ երկիրն ազատելու համար Պապերուն յորդորանօք և երեւելի Եւրոպացի թագաւորաց և իշխանաց առաջնորդութեամբ մեծ բազմութեամբ 1096 ին սկսան դալ Պաղեստին, և հաստատեցին այլ և այլ Եւրոպական իշխանութիւններ յերուսաղէմ, յԱնտիօք, յԵդեսիա, Կիպրոս, և ուրիշ տեղեր:

285. Հ. Խաչակրաց իշխանութիւնը որչափ տեւեց յարեւելքս, և ի՞նչ նոր հարուած եկաւ Հայոց և ուրիշ արեւելեան ազգաց վրայ:

Պ. Խաչակրաց իշխանութիւնը տեւեց յարեւելքս իբր 200 տարի, բայց երթալով տկարացաւ անմիաբանութենէ, ներքին և արտաքին կռիւներէ, մինչեւ բոլորովին մարեցաւ 1291 ին: Բայց յառաջ քան զայս թուական, սկսած էր գալ Հայոց և ուրիշ արեւելեան ազգաց վրայ ուրիշ հարուած, այն է Մոնղոլներուն արշաւանքը:

286. Հ. Ի՞նչ եղան Հայք ընդ իշխանութեամբ Սելճուգեանց:

Պ. Թէպէտ Մելիքշահ գիւրութիւն ըրաւ Հայոց, բայց և այնպէս, մանաւանդ յետ մահուան Մելիքշահի (1092), Հայք կը կրէին դառն նեղութիւն և կեղեքում՝ Սելճուգեանց կուսակալներէն: Տեղ տեղ երեւելի Հայ իշխաններ, ինչպէս Տարօնոյ իշխանը Թոռնիկ (1070), Վեստ Խաչատուր շիրակունի գրեթէ միեւնոյն ժամանակ, և այլք, մեծ քաջութեամբ կը վանէին թշնամին և ապաստան էին Հայոց որ անոնց կ'ապաւիւնէին, բայց Յոյնք մեծ արգելք էին այս իշխանաց:

287. Հ. Յոյնք ի՞նչ կ'ընէին:

Պ. Յոյնք այնպիսի դժուարին ժամանակ, ո՛ւր և կը տեսնէին քաջ հայ իշխան մը, փոխանակ օգնելու՝ սպաննել կու տային դաւով: Այսպէս Փիլարտոս անուն յունացեալ Հայ մը սպանել տուաւ (1073) զԹոռնիկ. նոյն օրինակ սպան-

ուեցան (1077) Գրիգորի Մագիստրոսի որդին Վասակ, իշխան Անտիօքայ, և Վեստ Խաչատուր որ մեծամեծ ծառայութիւններ ըրած էր Յունաց:

288. Հ. Սելճուգեանց իշխանութիւնը որչափ տեւեց:

Պ. Իկոնիոյ ճիւղը տեւեց փոքր Ասիա մինչեւ Օսմանեանց զօրանալը (1299): Պարսկաստանի ճիւղը տեւեց մինչև 1194: Յետ մահուան Մելիքշահի այս ճիւղը տակաւ տկարանալով ներքին խռովութիւններէ, կորոյս իւր ազդեցութիւնն Ասիոյ մէջ, ուստի և ամիրաներ նորէն զօրանալով բռնեցին այլ և այլ քաղաքներ և գաւառներ, ինչպէս Փատլուն անուն ամիրա մը զԱնի (1161), Միրան (1128) որ կոչուեցաւ Շահարմէն (թագաւոր Հայոց)՝ Մեծին Հայոց հարաւային մասը, նոյնպէս ի Միջագետս Զանգի անուն ամիրա մը՝ զԲերիա (Հայէպ): Այս Զանգի է որ առաւ զեղեւսիա (1144), որոյ ողբը գրած է Շնորհալին: Այս ամիրայից դէմ կուռեցան այլ և այլ քրիստոնեայ իշխանք թէ ի Հայս և թէ ուրիշ տեղեր, ընդհանրապէս առանց մեծ յաջողութեան:

289. Հ. Հայաստանի մէջ ո՞վ կուռեցաւ ամիրայից դէմ:

Պ. Մեծագոյն յաջողութիւնն ունեցան ի վերջ կոյս ժ. գարու Վրաց թագաւորք Գաւիթ Գ. և Գորգի Բ., ինչպէս նաեւ Զաքարէ և Իւանէ, հայ իշխանք սպարապետք Վրաց: Վերք քանի մը անգամ զարկին Պարսից (Սելճուգեանց) զօրքը,

առին ամիրաններուն ձեռքէն ՂԱնի, ՂԴուին, ուրիշ քաղաքներ, և Բագրատունեաց երկիրներուն մեծ մասը զոր ծաղկեցուցին բազմութեամբ և վանորէիւք: Այս վիճակին մէջ էր Հայաստան և բոլոր արեւմտեան Ասիա, երբ սկսաւ Մոնկոլներուն արշաւանքը (1232):

290. Հ. Ո՞ր էին Մոնկոլք:

Պ. Մոնկոլք հիւսիսային արեւելեան Ասիոյ ժողովուրդ էին, և կը բաժնուէին այլ և այլ թափառական ցեղեր, որոց միոյն իշխանը ճէնկիզ խան, նուաճելով սչ միայն Մոնկոլ ցեղերը, այլ և Թաթարները, ժողովուրդ միջին Ասիոյ, 1227 ին հաստատեց մեծ ինքնակալութիւն մը որ տակաւ մեծնալով կը հասնէր Չինաստանէ մինչեւ Բուսաստան:

291. Հ. Մոնկոլք երբ սկսան արշաւել դէպ արեւմուտք:

Պ. Ճէնկիզ խանի յաջորդներուն ժամանակ, 1232 էն մինչեւ 1252, արշաւեցին Մոնկոլք անթիւ բազմութեամբ դէպ արեւմուտք, ողողեցին Աղուանից, Վրաց, Հայոց, Միջագետաց և գրեթէ բոլոր արեւմտեան Ասիոյ երկիրներն, առին շատ քաղաքներ: Ականատես պատմիչք մեր Վարդան և Կիրակոս շատ աղղու և մանր կը նկարագրեն ասոնց ահարկութիւնը, սոսկալի բարբարոսութիւնը և ազահութիւնը և ուրիշ գործերը:

292. Հ. Ո՞րչափ տեւեց այս վիճակը:

Պ. Ճէնկիզ խանի յաջորդներէն Մանկու

Խան 1250 ին առնելով ինքնակալութիւնը, իւր տէրութեան այլ և այլ մասերն յանձնեց իւր եղբայրներուն. Հուլակուի յանձնուեցաւ արեւմրտեան Ասիա՝ Պարսկաստանի արեւելեան սահմանէն մինչեւ Եգիպտոսի սահմանագլուխը: Այս մասին մէջ էին, Հայք, Վիրք, Աղուանք, Միջագետք, Ասորիք և Պաղեստին:

293. Հ. Հուլակու Խան ի՞նչ ըրաւ:

Պ. Հուլակու Խան, իբրեւ տէր Պարսկաստանի և բոլոր արեւմտեան Ասիոյ, դրաւ իւր աթոռը Դաւրէժ, և սկսաւ մերթ անձամբ և մերթ զօրավարաց ձեռօք նուաճել վերոյիշեալ երկիրներն: Հուլակու ուղելով ջնջել ամիրապետութիւնը, առաւ 1258 ին Պաղտատ, ամիրապետաց մայրաքաղաքը, սպաննեց ամիրապետը, և բնակիչները ջարդեց՝ քրիստոնէից միայն խնայելով:

294. Հ. Հուլակու ուստի՞ շարժեալ խնայեց քրիստոնէից:

Պ. Մոնկոլաց Խաները որ հեթանոս էին սովոր էին քրիստոնեաներէն կին առնուլ: Այսպէս Հուլակուի մայրը և կինը քրիստոնեայ էին, և այս պատճառաւ Հուլակու սիրով և գթութեամբ կը նայէր քրիստոնէից, կը պատուէր եկեղեցականները, մանաւանդ Հայ եկեղեցականները, և շատ քրիստոնեայ իշխաններ հաստատեց իրենց իշխանութեան մէջ, թէպէտ բռնութիւնք և կեղերմուհք պակաս չէին, մանաւանդ կուսակալաց և զօրավետաց կողմանէ, ուստի և շատ

անդամ հարկ էր նոյն իսկ խաներուն բողոքել: 295. Հ. Ի՛նչ վախճան ունեցաւ Մոնկոլներուն իշխանութիւնն յԱսիա:

Պ. Յետ մահուան Հուլակու Խանի (1265), ներքին խռովութիւններէ երթալով տկարացաւ յԱսիա Մոնկոլներուն իշխանութիւնը: Այս տկարութիւնը տեսնելով Մամլուքեանք, 1290էն հետէ սկսան դալ և տիրել Պաղեստինու, Ասորոց և Միջագետաց: Վերջին Մոնկոլ իշխանն Ասիոյ մէջ եղաւ Պուսայիտ, որ մեռաւ 1335 ին:

296. Հ. Մամլուքեանք ո՞վ էին:

Պ. Մամլուքեանք կոչուեցաւ Օսմանեաններէն առաջ Եգիպտոսի տիրող ցեղը: Եգիպտոս մինչեւ 525 նախ քան զՔր. էր առանձին տէրութիւն, որոյ թագաւորները կը կոչուէին Փարաւոն: 525 էն նախ քան զՔր. մինչեւ 1171 յետ Քրիստոսի տիրեցին Եգիպտոսի Պարսք, Յոյնք, Հռոմայեցիք, և արաբացի ամիրապետք: Եգիպտոսի վերջին ամիրապետին, որ կը կոչուէր Աահետ Լիպինիլլահ, 1160-1171, պաշտօնեան Սալատին եղաւ ինքնազլուխ, տիրեց նաեւ Ասորոց երկրին և Միջագետաց ուր կ'իշխէին անկախ Աթապեկ կոչուած կուսակաբ Սելճուգեանց իշխանութեան (1127-1173): Սալատինի ցեղը կոչուեցաւ Այուպեան. Այուպեաններէն առաւ զԵգիպտոս (1254) Ալի Նուրէտտին, որոյ ցեղը կոչուեցաւ Մամլուքեան, այսինքն գերի, քանզի Նուրէտտին զլուխ էր գերիներէ կազմուած զին-

ուորական դունդի մը: Այս մամլուքեան ցեղին Սուլթաններն էին որ կործանեցին Ռուբէնեանց թագաւորութիւնը: Մամլուքներէն առաւ զԵգիպտոս Սուլթան Սէլիմ Ա. 1517, և այն ժամանակէն հետէ Եգիպտոս է մասն Օսմանեան պետութեան:

Մ Ա Ս Ն Դ.

Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ռ Ռ Ի Բ Ե Ն Ե Ա Ն Յ

1080—1375

297. Հ. Մինչդեռ Մեծ Հայք, յետ բարձման թագաւորութեան Բագրատունեաց, որ քան զօր կ'աւերէր և կ'ամայանար այլ և այլ ազգերու յարձակումներէն, Կիլիկիոյ մէջ հաստատուած նոր Հայ տէրութիւնն ինչպէս յառաջ կ'երթար:

Պ. Մինչդեռ Մեծ Հայք, յետ բարձման թագաւորութեան Բագրատունեաց, օր քան զօր կ'աւերէր և կ'ամայանար այլ և այլ ազգերու յարձակումներէն, Կիլիկիոյ մէջ հաստատուած նոր տէրութիւնը յառաջ կ'երթար, թէպէտ ոչ առանց մեծ զժուարութեան:

298. Հ. Որո՞ւ ձեռօք և երբ հաստատուեցաւ այս տէրութիւնը:

Պ. Բագրատունեաց վերջին թագաւորին

ազգականներէն Ռուբէն անուն իշխան մը 1080 ին եկաւ Կիլիկիա կոչուած լեռնային երկիրն ուր բաւական թուով Հայեր ապաւինած էին, ուր էր նաև Հայոց կաթողիկոսը Գրիգոր վկայասէր։

299. Հ. Կիլիկիա ո՞ր երկիրը կը կոչուէր։

Պ. Կիլիկիա կը կոչուէր փոքուն Ասիոյ հարաւային արեւելեան ծայրը, որ ունէր սահման հիւսիսէն՝ Տաւրոս լեռանց մի մասը, հարաւէն՝ Միջերկրական ծովը, արեւելքէն՝ Ասորիք, արեւմուտքէն՝ Պամփիւլիա և Պիսիդիա։

300. Հ. Կիլիկիոյ գլխաւոր քաղաքներն որո՞նք էին։

Պ. Կիլիկիոյ գլխաւոր քաղաքներն էին Ատանա, Մամեստիա (Մոպսուեստա), Սիս, Տարսոն, և բերդաքաղաքներն՝ Բարձրբերդ, Վահկա, Կապան, Լամբրոն։ Կիլիկիոյ կը վերաբերէր նաև Հռոմկլա ամրոցը։

301. Հ. Այս քաղաքներէն ո՞րն էր մայրաքաղաք Ռուբենեանց։

Պ. Ինչպէս Արշակունի թագաւորը, նոյնպէս Ռուբենեանք տարբեր մայրաքաղաքներ ունեցան այլ և այլ ժամանակ։ Ռուբէն Ա. նստաւ Բարձրբերդ. յաջորդք նորա մինչև Լեւոն Մեծ Բ. կը նստէին Վահկա։ Լեւոն մայրաքաղաք ըրաւ իրեն ի սկզբան Տարսոն, և ապա 1186ին փոխեց աթոռն ի Սիս զոր գրեթէ նորոգեց ի հիմանց և զարգարեց։ Յետ աւերման Հռոմկլայի Եգիպտազիներէն (1293) ի Սիս փոխադրեցաւ նաև

կաթողիկոսարանն որ Գրիգոր պահաւումնիէն հետէ Հռոմկլա էր։

302. Հ. Ռուբէն զո՞վ ունէր իրեն գործակից։

Պ. Ռուբէն գործակից ունեցաւ իրեն քանի մը Հայ իշխաններ, ինչպէս Գող Վասիլ, Ապիրատ՝ Գրիգոր Մագիստրոսի թոռը, և Օշին, որ քանի մը ամուր տեղեր բռնած էին։ Ռուբէն իւր նոր իշխանութիւնը վարեց 15 տարի մինչև ցմահ իւր։

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՆ Ա. 1095-1100, ԹՈՐՈՍ Ա.

1100-1125, ԼԵՆՈՆ Ա. 1125-1157

303. Հ. Ռուբենի ո՞վ յաջորդեց։

Պ. Ռուբենի յաջորդեցին նախ՝ որդին Կոստանդին Ա., ապա Կոստանդինի որդին Թորոս Ա. և ապա եղբայր Թորոսի՝ Լեւոն Ա.։ Սուքա քաջութեամբ վանեցին Կիլիկիայէ Յոյները, խնդրեցին Բագրատունեաց վերջին թագաւորին Գագկայ մահուան վրէժն Յոյն իշխաններէն որ սպանած էին զնա, վանեցին բարբարոս ասպատակներ, զօրացան և ընդարձակեցին իրենց երկիրն, այնպէս որ Լեւոնի ժամանակ արդէն Ռուբենեանց ձեռքն էին Կիլիկիոյ երեւելի քաղաքները և բերդերն, ինչպէս Մամեստիա, Տարսոն, Ատանա, Մնարզարա, Լամբրոն, Վահկա որ էր իշխանանիստ քաղաք Ռուբենեանց։

304. Հ. Ռուբենեանց այսպէս զօրանալը տեսնելով ինչ ըրին Յոյնք։

Պ. Յունաց կայսրը Յովհաննէս Բ. Կոմնեն-

նոս (1118-1143) բազմութեամբ զօրաց եկաւ Լեւոնի վրայ, առաւ մի առ մի բոլոր քաղաքները, նուաճեց բոլոր Կիլիկիա, և բռնելով զԼեւոն Ա. երկու որդւովք՝ տարաւ Կոստանդնուպոլիս: Լեւոն և երէց որդին Սմբատ մեռան հոն, կըրտսերը թորոս միայն մնաց կայսեր քով, և Կիլիկիա յանձնուեցաւ Յոյն կուսակալաց: Այսպէս Ռուբենի իշխանութիւնն իբր վաթսուն տարի տեւելով դադարեցաւ (1080-1137):

305. Հ. Այն վաթսուն տարուան մէջ յիշուելու արժանի ի՞նչ պատահեցաւ:

Պ. Կոստանդնի իշխանութեան երկրորդ տարին, այն է 1096 ին, սկսաւ Խաչակրաց արշաւանքն յարեւելք:

306. Հ. Յոյնք և Հայք ի՞նչպէս վարուեցան Խաչակրաց հետ:

Պ. Յոյնք որ ատելութեամբ էին ընդ Լատինս՝ չհաճեցան Եւրոպացւոց գալուն յարեւելք և միշտ թշնամութիւն կը նստէին նոցա: Հայք ընդ հակառակն, միշտ ամէն կերպով օգնեցին նոցա, խնամութիւն ըրին Եւրոպացի իշխանաց հետ, հետեւեցան նոցա բարուց և սովորութեանց, այնպէս որ Ռուբենեանց ցեղն եղաւ Հայ Եւրոպական ցեղ:

ԹՈՐՈՍ Բ. 1144-1168

307. Հ. Ռուբենեանց իշխանութեան դադարումը որչափ տեւեց:

Պ. Ռուբենեանց իշխանութեան դադար-

ումը տեւեց իբր վեց տարի միայն: Յովհաննէս Կոմնենոս կայսր, որ այլազգեաց դէմ եկած էր (1142) Կիլիկիա՝ ունելով ընդ իւր Լեւոնի որդին թորոս, դիպուածով մեռաւ որսի ատեն, և թորոս մնալով Կիլիկիա, ի Հայոց քաջ մարդիկ ժողովեց իւր գլուխը, և նորէն հաստատեց Ռուբենեանց իշխանութիւնն՝ առ սակաւ սակաւ վանելով զՅոյնս այն երկրէն:

308. Հ. Յոյնք լսելով թորոսի գործերն ի՞նչ ըրին:

Պ. Յովհաննէս կայսեր յաջորդը Մանուէլ Կոմնենոս (1143-1180) լսելով Ռուբենեանց իշխանութեան վերստին հաստատուիլն, երկցա զօրք զրկեց թորոսի վրայ, գրգռեց նաեւ Իկոնիոյ սուլթանն ընդ դէմ թորոսի: Բայց թորոս յազթեց ամենուն և ընդարձակեց տէրութիւնը, և վերջապէս հաշտուեցաւ կայսեր հետ միջնորդութեամբ Երուսաղէմի թագաւորին Պալատինի ուրոյ բարեկամ էր թորոս, վասնզի օգնած էր նմա Բերիոյ Սուլթանին դէմ որ կուզէր առնուլ զԱնաիւք Լատինացւոց ձեռքէն: Թորոս ՉԿ տարի վարելով իշխանութիւնը մեռաւ:

309. Հ. Ռ՝վ էին Իկոնիոյ և Բերիոյ սուլթանք:

Պ. Այս անուամբ կոչուեցան Ժ., ԺԱ., ԺԲ. և ԺԳ. դարերու մէջ ամիրապետաց կուսակալները և Սելճուգեան իշխանք, ինչպէս Պաղտատու, Բերիոյ (Հալէպի), Դամասկոսի, Իկոնիոյ (Գոնեայի): Ասոնց մէջ երեւելի եղան Բե-

ըիոյ և մանաւանդ իկոնիոյ սուլթանք, որոց իշխանութիւնը տեւեց իբր երկու հարիւր տարի (1074-1294): Այսպէս կը կոչուին նաեւ պատմութեան մէջ յետ ամիրապետաց Եգիպտոսի տիրող իշխանք: Սուլթան անունը եղաւ յետոյ Օսմանեան կայսերաց պատուանուններէն մին:

ՅՈՒՄԱՍ ՊԱՅԼ, 1168. ՄԼԵՂ, 1169-1174.

ՌՈՒՐԵՆ Բ. 1174-1185

310. Հ. Թորոս Բ. ի ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Յետ մահուան Թորոսի, Թովմաս Պայլ Անտիոքացի իշխանը որ էր աներ Թորոսի՝ տարի մը (1168) վարեց իշխանութիւնն իբրեւ խնամակալ, վասնզի Թորոսի որդին դեռ մանուկ էր, բայց Թորոսի եղբայրը Մլեհ գալով վճռեց զԹովմաս և մանուկ ժառանգը, և ինք տիրեց հինգ տարի քաջութեամբ՝ բայց անգլխաբար, ուստի և սպանուեցաւ, և Թորոսի ուրիշ եղբոր Ստեփանոսի որդին Ռուբէն Բ. առաւ իշխանութիւնը:

311. Հ. Ռուբէն Բ. ինչպէս վարեց իշխանութիւնը:

Պ. Մինչ Ռուբէն իմաստութեամբ կը վարէր իշխանութիւնը և երկիրն հանդարտ էր թշնամեաց յարձակմանէ, Լամբրոնի իշխանին Հեթմոյ, Լամբրոնացւոյն հաւուն, թելադրութեամբ՝ Անտիոքայ լատին իշխանը Պեմունդ դաւով բռնեց և բանտարկեց զՌուբէն, որ իւր եղբոր Լեւոնի միջոցաւ արձակուելով բանտէն, իւր

իշխանութեան Վերորդ տարին (1185) հրաժարելով կրօնաւորեցաւ, իշխանութիւնը թողլով իւր եղբոր Լեւոնի:

ԼԵՒՈՆ Բ. 1185-1219

312. Հ. Լեւոն Բ. ինչպէս սկսաւ իւր իշխանութիւնը:

Պ. Լեւոն Բ. որ և Մեծ, իւր աթոռը դնելով Տարսոն, սկսաւ ամրացունել և ծաղկեցունել երկիրը, բերդեր շինելով սահմանագլուխները, և այլ և այլ տեղեր ուրկանոցներ և մանաւանդ վանորայս որ այն ատեն ուսման կեդրոն էին:

313. Հ. Լեւոն ինչ յաղթութիւններ ունի:

Պ. Լեւոն յաղթեց իկոնիոյ սուլթանին երկիցս (1186 և 1201) և ապա սուլթանին Բերիոյ (1202), որ մեծ զօրութեամբ եկած էին Լեւոնի վրայ:

314. Հ. Լեւոնի կենաց նշանաւոր դէպքը ո՞րն է:

Պ. Լեւոնի կենաց մէջ նշանաւոր են անոր թագաւոր պսակուիլը և Պաղեստինու լատին իշխանաց հետ վէճը:

315. Հ. Լեւոնի թագաւոր պսակուելուն ինչ բան նպաստեց:

Պ. Լեւոնի թագաւոր պսակուելուն նպաստեց նոր Խաչակրաց զալուստը: Սալատին, որ 1171 ին տիրեց Եգիպտոսի և շատ զօրացաւ, տեսնելով Պաղեստինու Լատին իշխանաց երկպառակութիւնը, յարձակեցաւ անոնց վրայ, առաւ

քրիստոնէից ձեռքէն զԵրուսաղէմ և ուրիշ տեղեր: Ասոր վրայ Եւրոպացիք ստիպուեցան զրկել 1189 ին նոր Խաչակիրներ սրոց գլուխ էր Փրեդերիկոս Ա. Գերմանիոյ կայսրը:

316. Հ. Այս դէպքը Լեւոնի թագաւոր պսակուելուն հետ ինչ յարաբերութիւն ունէր:

Պ. Լեւոն Փրեդերիկոսէն և Կղեմէս պապէն նամակով հրաւիրուած էր օգնել Խաչակրաց: Լեւոն զօրօք և պաշարով մեծ օգնութիւն մատոյց Խաչակրաց և այնպէս սիրելի եղաւ նոցա, որ կայսրը խոստացաւ թագաւոր պսակել զնա:

317. Հ. Փրեդերիկոս կատարեց այս խոստումը:

Պ. Փրեդերիկոս դիպուածով մեռնելով չկրցաւ կատարել այս խոստումը, բայց յաջորդ նորա Հենրիկոս Զ. կատարեց, Կեղեատինոս Գ. Պապին հաւանութեամբ կարգինալի մը ձեռօք զրկելով թագ, որով Լեւոն մեծ շքով պսակուեցաւ Տարսոն քաղաքը (1198) և օծուեցաւ առաջին թագաւոր Կիլիկիոյ Գրիգոր Զ. կաթողիկոսէն:

318. Հ. Լեւոն Բ. թագաւոր պսակուելէն ետքը ինչ ըրաւ:

Պ. Լեւոն Բ. թագաւոր պսակուելէն ետքը, թագաւորութեան վայելուչ կարգեր հաստատեց և մայրաքաղաքը փոխադրեց ի Սիս, զոր գեղեցիկ շինուածներով զարդարեց: Լեւոն եղաւ առաջին թագաւոր Հայոց որ սկսաւ առան-

ձին դրամ հատանել Հայերէն լեզուաւ եւ գրով:

319. Հ. Ինչ էր Լեւոնի վէճը Պաղեստինու լատին իշխանաց հետ:

Պ. Տրիպուլտոյ (Թարապուլուս) կոմսը մերժած էր աթոռէն Անտիոքայ իշխանութեան ժառանգը Ռուբէն որ ազգական էր Լեւոնի, և Լեւոն կը ջանար նորէն հաստատել զնա իւր աթոռը: Այս պատճառաւ պատերազմ բացուեցաւ ի մէջ Տրիպուլտոյ կոմսին և Լեւոնի. և որովհետեւ Տաճարական կոչուած զինուոր վանականք եւս խառնուեցան այս խնդրոյն, վէճը մեծցաւ: Երեք պապ 12 տարի յոգնեցան խաղաղել այս վէճը, և վերջապէս Երուսաղէմի թագաւորը և քանի մը լատին եպիսկոպոսներ ինպատակ Լեւոնի որոշեցին դատը, և Անտիոքայ իշխանութեան ժառանգն հաստատուեցաւ իւր աթոռը:

320. Հ. Ո՞րչափ տեւեց Լեւոնի իշխանութիւնը:

Պ. Լեւոնի իշխանութեան բոլոր ժամանակը, յառաջ քան զթագաւորութիւնն և յետ թագաւորութեան, եղաւ 34 տարի:

321. Հ. Լեւոն զ՞ով թողուց ժառանգ թագաւորութեան:

Պ. Լեւոն թողուց դուստր մի միամօր Զապէլ անուն ի մօրէ Լուսինեան, զոր յանձնեց մեծ իշխանին Կոստանդնի, իւր ազգականին, որ կը կոչուէր Աւագ Պարոն, պատուիրելով թագաւորեցնել զԶապէլ յետ իւր:

322. Հ. Ո՞վ էին Լուսինեանք:

Պ. Լուսինեանք էին աղնուական տոհմի Գաղիա: Խաչակրաց իշխաններէն Անդղիոյ թագաւորն Րիքարտոս առիւծասիրտ առաւ Կիպրոս կղզին (1191), և տուաւ զայն Լուսինեան տունէն Նրուսաղէմի վերջին թագաւորին Գուիգոնի, որոյ սերունդը տիրեց այն կղզւոյն իբրև թագաւոր: Լեւոն Բ. առած էր Կիպրոսի այս Լուսինեան թագաւորներէն Հուկոյի Ա. ոյ քոյրը, և այսպէս խնամեցան Ռուբենեանք ընդ Լուսինեանս: Լեւոնի այս կնոջէն էր Զապէլ որ թագաւորեց յետ մահու հօրն:

ՁԱՊԷԼ ԵՒ ՀԵԹՈՒՄ Ա. 1219-1270

323. Հ. Զապէլ չունեցա՞ւ ոստիս:

Պ. Անտիոքայ իշխանը Ռուբէն որ Լեւոնի Բ. ի եղբօր թոռն էր, և որոյ յաջորդութեան համար այնչափ կռիւններ եղած էին ի մէջ Լեւոնի և Լատին իշխանաց, ուղեց յափշտակել Ռուբենեանց դահը, բայց մերժուելով կորոյս նաեւ Անտիոքայ իշխանութիւնը որ ուրիշ կոմսի մը տրուեցաւ:

324. Հ. Զապէլ մինակ թագաւորեց:

Պ. Զապէլի թագաւորութեան երկրորդ տարին (1221) Կիլիկիոյ իշխանք ամուսնացուցին զԶապէլ Անտիոքայ նոր կոմսին որդւոյն Փիլիպպոսի հետ որ էր ազգաւ Լատին, երդմնեցունելով զնա չդպչել աղգային արտօնութեանց և սովոր-

ութեանց. բայց երբ Փիլիպպոս սկսաւ հակառակ իւր երդման վարուիլ, մերժուեցաւ և մեռաւ տարիէ մը (1222):

325. Հ. Զապէլի երկրորդ ամուսինն ո՞վ եղաւ:

Պ. Յետ մահուան Փիլիպպոսի Զապէլ կ'ուղէր առանձնանալ կուսանաց վանք մը, բայց ի թախանձելոյ Աւագ Պարոնին կոստանդնի և այլոց՝ հաճեցաւ կրկին ամուսնանալ (1224) նոյն կոստանդին իշխանն որդւոյն Հեթմոյ հետ որ եղաւ գահակից Զապէլի և յամենայնի կը ջանար հետեւել Լեւոնի Բ. ի օրինակին:

326. Հ. Հեթում Ա. ինչ երեւելի գործ ունի:

Պ. Հեթում Ա. նուաճեց (1245) Լամբրոնի ապստամբ իշխանը կոստանդին, Ներսիսի Լամբրոնացւոյ եղբօրորդին: Այս միջոցին, Մոնկոլը սկսան արշաւել յԱսիա:

327. Հ. Կիլիկիա ազատ մնաց Մոնկոլաց արշաւանքէն:

Պ. Որովհետեւ այս ազգն ընդհանրապէս չէր վնասեր անոնց որ հպատակութիւն և բարեկամութիւն կը ցույնէին, Հեթում տեսնելով նոցա մօտենալն իւր երկրին, բարեկամութեան դաշինք հաստատեց անոնց զօրապետներուն հետ (1246), և քանի մը տարի ետքը, յետ մահուան թագուհւոյն Զապելայ (1252), մեծ դժուարութեամբ և վտանգաւ զնաց անձամբ առ Մանկուխան, և հաստատելով հպատակութեան դաշինք, դարձաւ իւր երկիրը Կիլիկիա:

328. Հ. Այս դաշնակցութենէն ետքը Հեթում Գանդարա մնաց իւր թագաւորութեան մէջ:

Պ. Այս դաշնակցութիւնը շատ օգտակար եղաւ Ռուբենեանց, ցորչափ կը տիրէր Մոնկոլներուն ահն Ասիոյ մէջ. բայց յետ մահուան Հուլակու խանի (1265), երբ Մոնկոլք սկսան սկարանալ, Իկոնիոյ և Եգիպտոսի սուլթանք համարձակութիւն գտնելով սկսան յարձակիլ, ինչպէս ուրիշ տեղեր նոյնպէս կիլիկիա. շատ քաղաքներ և բերդեր նոյն իսկ Ռուբենեանց մայրաքաղաքը Միս, առնուեցան, և արքայորդին Լեւոն գերի տարուելով Եգիպտոս (1266), հազիւ ետք տարի ետքը (1269) դարձաւ իւր երկիրն ի մեծ ուրախութիւն հօրը և ազգին: Յաջորդ տարին Հեթում հրաժարելով թագաւորութենէն կրօնաւորեցաւ Գրաղարկ կոչուած վանքը, և մեռաւ նոյն տարին՝ թագաւորելով 46 տարի:

ԼԵՒՈՆ Գ. 1270-1289:

329. Հ. Հեթումի Ա. ոյ ուլ յաջորդեց:

Պ. Հեթումի Ա. ոյ յաջորդեց որդին Լեւոն Գ. որ շատ բարի և սղորմած էր, նաեւ ուսումնասէր, ուստի և մեծ փոյթ ունէր ուսումն և գիտութիւն ծաղկեցնելու՝ դպրոցներ հաստատելով, մատենաներ օրինակել տալով և տարածելով ամեն տեղ: Բայց որչափ բարի էր Լեւոն, այնչափ լի եղաւ թշուառութեամբ անոր թագաւորութիւնը:

330. Հ. Ինչ էին այս թշուառութիւնը:

Պ. Այս թշուառութիւնը էին Լեւոնի երկիրս հիւանդանալն ի մահ. իշխանաց ոմանց հակառակութիւնը և քսութիւնը որով գրգռեցին Լեւոնի դէմ Եգիպտոսի մամլուքեան սուլթանը Պիպարս Ա. (1260-1277) որ առաւ և աւերեց Տարսոն և ուրիշ տեղեր. Լեւոնի որդւոյն և դստեր մահը, սոսկալի ժանտախտը, վերջապէս կնոջը մահը և ուրիշ ձախողանք: Լեւոն երկիրս յաղթեց Եգիպտացւոց, բայց մեծ կորստեամբ: Դժբախտն Լեւոն Գ. այսպէս անցունելով իւր 20 ամեայ թագաւորութեան ժամանակը՝ մեռաւ:

ՀԵԹՈՒՄ Բ. 1289-1305

331. Հ. Լեւոնի Գ. ի ուլ յաջորդեց:

Պ. Լեւոնի Գ. ի յաջորդեց որդին Հեթում Բ. և այլազգեաց յարձակումները որ ժամանակ մը դադրած էին՝ նորէն սկսան: 1293 ին առնուեցաւ Հռոմկլա մեծ կոտորածով Եգիպտացիներէն, և Հեթում որ արդէն աչք չունէր թագաւորութեան և կը սիրէր միանձնական կեանք՝ իւր իշխանութեան չորրորդ տարին կառավարութիւնը յանձնելով իւր եղբօր Թոբօսի, առանձնացաւ վանք մը, թէպէտ յետոյ ի թախանձելոյ եղբօրն և իշխանաց՝ առաւ նորէն իշխանութիւնը:

332. Հ. Ինչ ցաւալի դէպք պատահեցաւ Հեթումի:

Պ. Եգիպտացւոց հետ ձախող պատերազ-

մէ մը և հաշտութենէ ետքը, մինչդեռ Կոստանդնուպոլիս էր Հեթում յայցելութիւն իւր քրոջը որ Անդրոնիկոս Բ. կայսեր (1282-1320) որդւոյն կլինէր, Հեթումը եղբայրը Սմբատ հրատարակեց զինք թագաւոր Կիլիկիոյ: Ի դարձին Հեթումը Կոստանդնուպոլսէ, Սմբատ բռնելով կուրացուց զնա: Սմբատայ այս և ուրիշ անգթութիւններուն համար անոր կրտսեր եղբայրը Կոստանդին ընդդիմացաւ նմա և բռնելով բանտարկեց զնա, որ յետոյ Կոստանդնուպոլիս զրկուեցաւ: Հեթում հրաշիւք ստանալով աչաց տեսութիւնը, նորէն առաւ իշխանութիւնը, և քանի մը պատերազմներէ և յաղթութենէ ետքը հրաժարեցաւ իւր եղբորը թոբոսի որդւոյն Լեւոնի Գ. ի թողլով թագաւորութիւնը (1305):

ԼԵՒՈՆ Գ. 1305-1308

333. Հ. Հեթումէն ետքը ինչ եղաւ Կիլիկիոյ թագաւորութիւնը:

Պ. Թէպէտ հրաժարեցաւ Հեթում, բոլորովին չհեռացաւ կառավարութեան գործերէն, այլ իբրեւ խնամակալ կամ թագաւորահայր՝ խորհրդատու էր նոր թագաւորին Լեւոն Գ. ի. բայց Կիլիկիոյ թագաւորութիւնն արդէն տկարացած էր և մերձ էր ի կործանումն, այնպէս որ Լեւոն Գ. էն մինչեւ Լեւոն Զ. ի գերութեան 70 տարուան միջոցը կրնայ կոչուիլ Կիլիկիոյ համար թշուառութեան և ողբոց ժամանակ:

334. Հ. Կիլիկիոյ թագաւորութեան այսպէս վատթարելուն գլխաւորապէս ինչ բան պատճառ եղաւ:

Պ. Կիլիկիոյ թագաւորութեան այսպէս վատթարելուն պատճառ եղաւ գլխաւորապէս ներքին խռովութիւնը որ ծագեցաւ կրօնական վէճի մը պատճառաւ:

335. Հ. Ինչ էր այս կրօնական վէճը:

Պ. Գրիգոր Է. կաթողիկոս Անաւարդեցի (1294-1307) և Հայ վարդապետներէն ոմանք որ Ունեիգոր, այսինքն միացնող կոչուեցան, խորհեցան Հայոց եկեղեցին միացնել Լատին եկեղեցւոյ հետ ծէսերու փոփոխութեամբ: Հեթում և Լեւոն Գ. որ աղգական էին Լատին իշխանաց և ստէպ կը թղթակցէին Պապերուն հետ քաղաքական նպատակաւ՝ նպաստեցին կաթողիկոսին և ունիգորաց, և այս պատճառաւ ծագեցան վէճեր և խռովութիւններ ազգին մէջ, ոչ միայն ի Կիլիկիա, այլ և ի Մեծ Հայս:

336. Հ. Ունիգորաց մէջ և անոնց հակառակորդներէն ո՞վ կը յիշուի երեւելի:

Պ. Ունիգորաց կողմէն կը յիշուին Ա. Իբրև հիմնադիր և առաջնորդ Յովհաննէս քունեցի, աշակերտ Բարթողիմէոս անուն լատին քարոզչին 1327 ին եկաւ ի Հայս. 2. Մխիթար ապարանեցի, իբր հարիւր տարի յետոյ, որ և ունի գիրք այս վէճերուն վրայ ստորին սճով: Իսկ հակառակ կողմէն կը յիշուին իբր բանիւ և գրով աշ-

խատող Յովհանն որսանեցի (1370) և Գրիգոր Տաթևացի (1390): Ունիգորք կոչուեցան նաեւ Ջահկեցի, վասնզի ասոնց գլխաւոր տեղն էր Սիւնեաց Ջահուկ գաւառը, Նախճուան և ուրիշ մօտակայ տեղեր:

337. Հ. Ի՞նչ եղաւ այս վէճին հետեւանքը:

Պ. Ազգին երեւելիներէն ոմանք զրգուեցին Մոնկոլներն ըսելով թէ Հեթում և Լեւոն միաբանելով Ներսայացոց հետ, կը ջանան նոր խաչակիրներ բերել տալ արեւելք: Լեւոն և Հեթում բռնուելով սպանուեցան յԱնարզարա Պիլարդու անուն Մոնկոլ իշխանէն որ Մոնկոլներու խանին կողմանէ կը նստէր Կիլիկիա իբրեւ պահապան երկրին:

338. Հ. Այնուհետեւ ի՞նչ եղաւ:

Պ. Այնուհետեւ Ասիոյ մէջ իշխանութիւն ունեցող այլազգիք, Մոնկոլ, Սելճուք, Եգիպտացի, նոր խաչակրութեան առաջն առնլոյ համար միաբանեցան ջնջել Կիլիկիոյ թագաւորութիւնը որ, յետ Կիպրոսի, մի միայն քրիստոնեայ թագաւորութիւնն էր յարեւմտեան Ասիա, և Կիլիկիա եղաւ արդարեւ տեսարան աւերմանց և արիւնհեղութեանց:

ՕՏԻՆ. 1508-1520, ԼԵՒՈՆ Ե. 1520-1542

339. Հ. Ո՞վ յաջորդեց Լեւոնի Դ. ի:

Պ. Լեւոնի Դ. ի յաջորդեց հօրեղբայրն Օշին, և ապա սրդին Լեւոն Ե. զեւ մանուկ:

Ասոնք փոխանակ մեղմացունելու եւս աւելի զայրացուցին կրօնական վէճը: Լեւոն՝ Հայ իշխանները մերժելով և զոմանս սպանանելով, սկսաւ իւր լատին ազգականները գործածել: Այսպէս խռովութիւնք յաճախեցին, և այլազգիք կը յարձակէին և կ'աւերէին երկիրը:

340. Հ. Լեւոն Ե. ի ժամանակ Կիլիկիոյ վրայ յարձակող այլազգիք ո՞վ էին:

Պ. Լեւոն Ե. ի ժամանակ Կիլիկիոյ վրայ յարձակող, և այս երկրին մեծամեծ հարուածներ տուող այլազգիք էին.

1. Թաթարաց Դիմուրթաշ իշխանը որ 30 հազար ձիաւոր զօրօք եկաւ Կիլիկիոյ վրայ և սաստիկ կոտորած և աւերումներ ըրաւ.

2. Թիւրքմէններուն Սրաման իշխանը որ Դիմուրթաշի աւերումներէն զերծ մնացած տեղերը քանդեց.

3. Եգիպտոսի սուլթանին զօրքը որ վերջին հարուածը տուին Կիլիկիոյ: Այնչափ սաստիկ եղաւ այս հարուածը որ թշուառ ժողովուրդն ստիպուեցաւ ապաւինել կիպրացոց նաւերը, զորս Կիպրոսի քրիստոնեայ թագաւորը զրկած էր յօգնութիւն:

341. Հ. Այս հարուածները տեսնելով Լեւոն և Հայ իշխանք ի՞նչ ըրին:

Պ. Լեւոն և իշխանք նորա քանի մը անգամ դէմ դրին այլազգիներուն, բայց չկրնալով երկիրն ազատել անոնցմէ, ամուր տեղեր ապաւի-

նած թուղթեր և պատգամաւորներ կը դրկէին Եւրոպա, մանաւանդ Պապերուն, օգնութեան համար:

342. Հ. Ի՞նչ եղաւ այս թղթակցութեանց վախճանը:

Պ. Գրեթէ ոչինչ: Վերջապէս Եգիպտոսի սուլթանը Նասրը Մամլուգեան (1310-1341), լսելով Լեւոնի բանակցութիւններն Եւրոպայի հետ, Կիլիկիոյ թագաւորութիւնը ջնջելու մտօք 1340 ին խաղաց Կիլիկիոյ վրայ: Լեւոն հազիւ կրցաւ հաշտեցունել սուլթանը երդմամբ խոստանալով կըտրել բանակցութիւնները Պապերուն և Եւրոպացոց հետ: Երկու տարի ետքը (1342) մեռաւ Լեւոն Ե. վերջին թագաւոր Ռուբենեան ցեղէ. քանդի յետ Լեւոնի Ե. ի Կիլիկիոյ թագաւորող չորս իշխանք էին ի հօրէ Լատին, Լուսինեան տանէ:

ԿՈՍՏԱՆԳԻՆ Գ. ԿՈՒՆՏՈՆ, ԿՈՍՏԱՆԳԻՆ Գ.
ԵՒ ԼԵՒՈՆ Զ. 1542-1575

343. Հ. Կիլիկիոյ վրայ թագաւորող վերջին չորս իշխանք ո՞վ էին:

Պ. Կիլիկիոյ վրայ թագաւորող վերջին չորս իշխանք էին Կիպրոսի թագաւորին եղբօրորդիքը Կոստանդին Գ. և Գուխտոն՝ երկու եղբարք, Կոստանդին Գ. ուրիշ Լատին ազգատոհմէ, և Լեւոն Զ. նոյնպէս Լուսինեան տանէ: Ասոնք յետին տկարութեան հասած տեսնելով տէրութիւնը՝ շատ

աշխատեցան Պապերուն միջոցաւ Եւրոպայի թագաւորներէն օգնութիւն դտնել, բայց ոչ միայն Հյաջողեցան, այլ եւս առաւել գրգռեցին այլազգիներն իրենց դէմ:

344. Հ. Այս թագաւորներն ի՞նչ վախճան ունեցան:

Պ. Առաջին երկուքն սպանուեցան. երրորդը, Կոստանդին Գ., մեռաւ 1362 ին, իսկ զԼեւոն Զ. եգիպտացիք 1375 ին բոլոր ընտանեօք գերի տանելով Եգիպտոս՝ տիրեցին Կիլիկիոյ:

345. Հ. Լեւոն Զ. երբ և ո՞ր մեռաւ:

Պ. Լեւոն Զ., յետ միամեայ բանտարկութեան, Սպանիոյ թագաւորին միջնորդութեամբ արձակուելով, զնաց Եւրոպա, այցելութիւն ըրաւ Հռոմ, Սպանիա, Գաղիա, Անգղիա, և ամէն տեղ պատուով ընդունուելով իբրեւ թագաւոր Հայոց, 1393 ին մեռաւ ի Բարիզ, ուր կայ ցարդ գերեզմանը Կեղեւտինեանց եկեղեցւոյն մէջ:

346. Հ. Ռուբենեանց ժամանակ ի՞նչ երեւելի անձինք եղան Հայոց մէջ:

Պ. Ռուբենեանց ժամանակ եղան երեւելի ընտանիք ոմանք Հայոց մէջ, ինչպէս Որբելեանք՝ ի մեծ Հայս, Պահլաւունիք ի մօրէ, և Օշնեանք, տեարք Լամբրոնի ի Կիլիկիա:

347. Հ. Որբելեանք ո՞վ էին:

Պ. Այս ցեղը կը ծագէր Լիպարիտ անուն վրացի իշխանէ մը, ու 1021 ին սպարապետ

էր Վրաց: Յետ անկման Բագրատունեաց, Վրաց թագաւորներն այս ցեղին տուին Հայոց Տաշիր գաւառէն մաս մը, որոյ գլխաւոր քաղաք էր Շամշողդէ կամ Որբեթ, որմէ կոչուեցաւ ցեղը Որբելեան:

348. Հ. Այս վրացի ցեղն ինչ յարաբերութիւն ունեցաւ Հայոց հետ:

Պ. Այս վրացի ցեղէն Լիպարիա Բ. իբր 1145 ին փեսայանալով Սիւնեաց՝ միացաւ Հայոց հետ: Լիպարիաի յաջորդներն են Որբելեանք Սիւնեաց, որ Մոնղոլեանց հաւանութեամբ Արարատայ և Սիւնեաց մեծ մասին տիրեցին մինչև ի յարձակումն Լենկգեմուրայ ի Հայս: Այս ցեղէն էին երկու երեւելի եպիսկոպոսունք Սիւնեաց, Ստեփանոս և Յովհաննէս Որբելեանք, ի սկզբան Յ. Գ. դարուն:

349. Հ. Ո՞վ էին ի մօրէ Պահլաւունիք:

Պ. Այսպէս կոչուեցան մօր կողմանէ թուռունք Գրիգորի Մագիստրոսի: Ասոնց մէջ երեւելի եղաւ Ռուբենեանց իշխանութեան սկիզբը, Ապիրատ, իշխան Յովք կոչուած բերդին՝ մօտ ի Խարբերդ: Ապիրատայ որդիք էին երկու երեւելի կաթողիկոսունք Հայոց, Գրիգոր Գ. Պահլաւունի (1113-1166) և Ներսէս Գ. Ալայեցի կամ Շնորհալի (1166-1173):

350. Հ. Ո՞վ էին Օշնեանք:

Պ. Օշնեանք էին սերունդ մեծի իշխանին Հայոց Օշնի, որ 1072 ին զաղթելով իւր երկրէն

Արցախու նահանգէն, ի Յոյնս, առած էր Լամբրոն կոչուած բերդը մօտ ի Տարսոն: Այս Օշնի թոռն Օշին Բ. ինամեցաւ ի մօրէ Պահլաւունեաց հետ՝ առնելով (1145) Շնորհալոյն եղբօր դուստրը, որմէ ծնաւ Ներսէս Լամբրոնացի: Օշնեանք, ապաւինելով իրենց ամրոցին Լամբրոնի ամրութեան, ստեպ կ'ապտամբէին ի Ռուբենեանց: 351. Հ. Ուրիշ ո՞վ կը յիշուի երեւելի Հայ իշխան այս ժամանակին մէջ:

Պ. Ի մէջ բազմաց յիշուելու արժանի է Չաքարէ իշխան, սպարապետ Թամարայ թագուհւոյն Վրաց (1184): Այս Չաքարէ է որ 1204 ին խնդրեց և առաւ հրաման Գաւթ Գ. կաթողիկոսէն տալ հանդիսիւ պատարագ մատուցանել բանակին մէջ: Այսու առթիւ շինուած է պատարագին երգը «Խորհուրդ խորին»:

352. Հ. Ռուբենեանց իշխանութեան սկիզբէն մինչև վերջը քանի՞ կաթողիկոսունք նստան և ո՞ք են երեւելիները:

Պ. Ռուբենեանց ժամանակ Հայաստանէ գուրս ի Կիլիկիա և մօտերն, ինչպէս Յամեդաւ, Յովք, Հռոմկլա, նստան 20 կաթողիկոսունք, որոց երեւելիներն են Գրիգոր Բ., որդի Գրիգորի մագիստրոսի (1065-1082), որ շատ վկայաբանութիւններ, մարտիրոսաց վարք, հայերէն թարգմանելուն համար կոչուեցաւ վկայասէր. Գրիգոր Գ. Պահլաւունի (1113-1165) քեռորդի վկայասիրին և եղբայր Շնորհալոյն. սա հաս-

տատեց կաթողիկոսական աթոռն ի Հռոմկլա . ներսէս Գ. Շնորհալի (1165-1172), մատենագիր և բանաստեղծ : Նշանաւոր է Շնորհալոյ թղթ-թակցութիւնն ընդ Մանուէլի Ա. կայսեր՝ Հայոց եկեղեցւոյն վարդապետութեանց վրայ :

353. Հ. Ուրիշ ո՞վ կայ յիշուելու արժանի այս ժամանակին կաթողիկոսաց մէջ :

Պ. Այս ժամանակին կաթողիկոսաց մէջ յիշուելու արժանի են նաեւ Գրիգոր Գ. Տղայ (1173-1193), եղբօրորդի Շնորհալոյն . սա ջանաց հաշտեցունել Յոյն և Հայ եկեղեցիներն, երկուքին եւս ուղղափառութիւնը պաշտպանելով . Գրիգոր Զ. Ապիրատ (1195-1202) ուրիշ եղբօրորդի Շնորհալոյն . սա ընկալաւ մատանի և վերարկու Իննովկենտիոս Գ. Պապէն ի նշան պատուոյ և մեծարանաց . կոստանդին Ա. Բարձրբերդցի (1220-1267) . սա պաշտպանեց Հայոց եկեղեցւոյն ուղղափառութիւնը Լատինացւոց ամբաստանութեանց դէմ, և ընկալաւ մատանի և վերարկու Գրիգոր Թ. Պապէն . Գրիգոր Զ. Անաւարդցի (1294-1306) որ ջանալով փոխել Հայոց եկեղեցւոյն ծէսերն ըստ Լատինացւոց, մեծ խռովութեան պատճառ եղաւ ազգին մէջ . Պօղոս Ա. (1374-1378), ասոր ժամանակ ջնջուեցաւ Ռուբենեանց թագաւորութիւնը :

354. Հ. Կիլիկիոյ մէջ ի՞նչ վանք հաստատուեցան Ռուբենեաց ժամանակ :

յին նաեւ զԿիլիկիա վանորէիւք : Կիլիկիոյ մէջ երեւելի էին Շափիրէն, Կարմիր, Գրազարկ, Սկեւոս կոչուած վանորայք քաղաքներու մօտ և լեռնային տեղեր : Սեաւ կոչուած լեռը մանաւանդ, Տաւրոսի դօւռոյն մէջ, լի էր վանորէիւք : 355. Հ. Կիլիկիա՞ միայն հաստատուեցան նոր վանորայք այս ժամանակին մէջ :

Պ. Սյնչափ էր Հայոց եռանդը վանորէից շինութեան, որ այն դժուարին ժամանակներն անգամ, մինչ Սելճուգեանք և Մոնկոլներ յարին և յաւեր կը դարձունէին բոլոր Հայաստան, գրեթէ ամեն դաւառ . նոր նոր վանք հաստատուեցան : Մխիթար Գոշ հաստատեց Գեօտակայ վաներն ի Գուգարս . վարդան վարդապետ՝ Խորանաշատ կոչուած ուխտն յԱրձախ : Այս ժամանակին մէջ կը թուին հաստատուած նաեւ Գլաձոր, Նորախնք, Հոռոմայր, Ծործորու վանք, Կեչաուք, Հաւուց թառ և Գետարդեղ կոչուած վանորայք :

356. Հ. Ռուբենեանց ժամանակ ի՞նչպէս էր Հայոց լեզուն և մատենագրութիւնը :

Պ. Ռուբենեանց ժամանակ Հայոց լեզուն բաւական մաքուր էր և մատենագրութիւնը ծաղկած :

357. Հ. Այս ժամանակէն ի՞նչ պատմիչներ ունինք :

Պ. Այս ժամանակէն ունինք Երբեւ պատմիչ՝ Ռախտանէս (Դար Ժ.) . (Դար ԺԲ.) Մատթէոս

Ուռհայեցի, Գրիգոր երէց՝ շարունակող Ուռհայեցւոյն, Սամուէլ երէց. (Դար ԺԳ.) Կիրակոս գանձակեցի, Վարդան, Մաղաքիա արեղայ շարունակող Վարդանայ և Մմբատ պատմիչ, եղբայր Հեթմոյ Ա.ոյ: Շնորհալին ունի պատմական քերթուածներ, ինչպէս ողբ Եղեսիոյ առման 1144 ին Զանկի ամիրայէն. Յիսուս որդի՝ հին և նոր կտակարանաց պատմութեան վրայ, և վիսպասանութիւն կոչուած պատմութիւն Հայոց, զոր Վահրամ վարդապետ (Դար ԺԳ.) յառաջ տարաւ մինչեւ իւր ժամանակն, այն է մինչեւ 1610 թ. նոյն 1610 թ. հրամանաւ:

358. Հ. Գիտնական նիւթոց վրայ գրող ինչ հեղինակներ եղան այս ժամանակ:

Պ. Գիտնական նիւթոց վրայ գրող հեղինակներն են՝ Մխիթար հերացի բժիշկ (Դար ԺԲ.), շերման տեսակներուն վրայ. Յովհաննէս Երզնկացի (Դար ԺԳ.) և Սարկաւազ վարդապետ (Դար ԺԲ.) ունին աստեղագիտական կամ տոմարական գրուածներ: Վերականութեան վրայ գրած է նոյն Յովհաննէս Երզնկացի, և Արիստակէս անուն վարդապետ մը (Դար ԺԲ.) յօրինեց առաջին հայերէն բառարանը: Մխիթար Գոչ (Դար ԺԲ.) ունի դատաստանագիրք, և Խաչատուր վարդապետ ոմն (Դար ԺԲ.), հեղինակ խորհուրդ խորին շարականին, հնարեց երաժշտական խաղերը:

359. Հ. Ինչ բանասիրական գրուածներ կան այս ժամանակէն:

... Երբ Երևանի քաղաքը ...
... Երևանի քաղաքը ...
... Երևանի քաղաքը ...
... Երևանի քաղաքը ...
... Երևանի քաղաքը ...
... Երևանի քաղաքը ...
... Երևանի քաղաքը ...
... Երևանի քաղաքը ...
... Երևանի քաղաքը ...
... Երևանի քաղաքը ...

0000862

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0000940

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0000939

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0000862

4783

4784

4785

2013

